

Žemaitės kūrybos sklaida 1905–1914 metų švietimo sistemoje

Ramunė Bleizgienė

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
El. paštas: rbleizgiene@gmail.com

Anotacija. Straipsnyje siekiama išsiaiškinti, kiek Žemaitės kūryba pateko į valdinių ir privačių mokyklų lietuvių kalbos programas, kokių mastu ji reprezentuota šių programų rekomenduotuose vadovėliuose po 1905 metų iki Pirmojo pasaulinio karo pradžios. Kadangi iki šiol nėra nuosekliai aprašytos 1905–1914 metais parengtos lietuvių kalbos programos, pirmasis šio darbo uždavinys buvo sudaryti chronologinį programų sąrašą ir aprašyti jų turinį. Išsamiau aptariamos gimnazijų, mokytojų seminarijų programos, nes jose literatūra tampa atskiru mokymo objektu. Atliktas tyrimas atskleidžia, kad Žemaitė Jono Jablonskio dėka pradžios mokyklų programose figūruoja kaip pradžiamokslio *Rinkinėlis vaikams* autorė. Į gimnazijų programas ji pateko kartu su diduma XIX a. paskutinio ketvirčio autorių, dažnai kaip moterų ketveto, kuriam priklausė G. Petkevičaitė-Bitė, Šatrijos Ragana, Lazdynų Pelėda, dalis. **Esminiai žodžiai:** Žemaitė, 1905–1914 švietimo sistema, lietuvių kalbos programos, literatūros istorija

The Dissemination of Žemaitė's Literary Fiction in the Education System in 1905–1914

Ramunė Bleizgienė

The Institute of Lithuanian Literature and Folklore
rbleizgiene@gmail.com

Summary. The article describes the syllabi of Lithuanian language subject for public and private schools prepared in 1905-1914 for the developing modern Lithuanian education system with the aim to determine the extent of representation of Žemaitė's literary fiction. Referring to previous works by V. Pupšys, V. Pukienė, M. Karčiauskienė, A. Piročkinas and analysis of their sources, 9 syllabi of Lithuanian language and their recommended textbooks have been described in this article. The analysis has shown that Žemaitė first established herself in the Lithuanian education system as the author of the textbook *Rinkinėlis vaikams*, first published in 1904 and intended for primary schools. Žemaitė emerges as the author of short stories and a co-author of dramas for the first time in 1912 in the syllabus published by J. Kairiūkštis. The attention allocated to her and the list of her works is the same as for the majority of other fiction authors of the time. In 1912 M. Biržiška's project of the Lithuanian language syllabus Žemaitė is referred to as one of the four women prose writers of the end of the 19th century among G. Petkevičaitė-Bitė, Šatrijos Ragana, and Lazdynų Pelėda.

Keywords: Žemaitė, education system in 1905–1914, syllabi of Lithuanian language, history of literature

1. Įvadas

Straipsnyje apžvelgiama Žemaitės kūrybos sklaida švietimo sistemoje nuo 1904 iki 1914 metų. Šio tyrimo galimybes ir ribas nubrėžė keletas objektyvių veiksnių. Patys pirmieji Žemaitės apsakymai pradėti skelbti XIX a. gale nelegaliai leidžiamoje lietuviškoje spaudoje: pirmasis apsakymas „Rudens vakaras / Piršlybos“ išspausdintas 1894 metais *Tikrajame Lietuvos Ukininkų Kalendoriuje*. Per dešimtmetį nuo pirmos publikacijos iki 1904 metų, kai buvo panaikintas spaudos lotyniškais rašmenimis draudimas, paskelbta beveik 30 jos kūrinių: dabar Žemaitės kūrybos branduolį sudarantys, *Laimės nutekėjimo* ciklui priklausantys, ir dar kiti šiuo metu mažiau žinomi jos apsakymai. Pirmąjį ir bene patį produktyviausią Žemaitės kūrinių pasirodymo dešimtmetį Lietuvoje buvo dvi švietimo sistemos: valstybinė ir slapta (nelegali). Pirmoji po 1863–1864 metų sukilimo buvo carinės vyriausybės plano įgyvendinti rusinimo politiką Šiaurės Vakarų krašte dalis (Karčiauskienė 1983, 189–190). Pirmiausia tam turėjo pasitarnauti valstybinės pradžios mokyklos, tad įgyvendinant šį planą dėstomoji kalba jose buvo pasirinkta rusų kalba (ten pat, 183). Pagrindiniai dėstomi dalykai visą XIX a. antrą pusę iki pat XX a. pradžios šiose mokyklose išliko tie patys: tikyba, rusų kalba, pirmi 4 aritmetikos veiksmi ir bažnytinės giesmės (ten pat, 193). Laikinosios taisyklės leido tikyba pirmaisiais metais dėstyti lietuvių kalba. Slaptosios mokyklos, plačiai ėmusios plisti po 1863 metų sukilimo, mokė vaikus skaityti ir rašyti lietuvių kalba, kartais skaičiuoti ir tikybos dalykų. Šiose mokyklose daugiausia mokyta dar iš ikisukiliminių elementorių: Mikalojaus Akelaičio, Kajetono Aleknavičiaus, Motiejaus Brundzos ir kt. Buvo išleisti ir nauji pasaulietiniai elementoriai: Liudvikos Malinauskaitės ir Jono Šliūpo, Antano Kriščiukaičio-Aišbės. M. Karčiauskienė pažymi, kad XIX a. antroje pusėje slaptosiose mokyklose buvo mokoma ne tik iš elementorių, vaikai mokyti iš bet kurios lietuviškos knygos (ten pat, 229). Tačiau dažniausiai tokia parankinė mokymo knyga buvo maldaknygė ar katekizmas. Anot Vytauto Merkio, daugumoje susektų slaptųjų mokyklų buvo rasta elementorių, jų taip pat labai dažnai buvo aptinkama pas įkliuvusius knygnešius (Merkys 1982, 172–173). Tad neabejojama, kad Lietuvoje buvo žinomi svarbiausieji šio laikotarpio lietuviški elementoriai (Merkys 1994, 311). Mokslininko teigimu, duomenų apie kitą pasaulietinę literatūrą slaptosiose mokyklose labai maža¹. Ne kartą minėtas ir daraktorių menkas išsilavinimas bei svarbiausias tikslas – mokyti skaityti ir tikybos dalykų – taip pat galėjo pristabdyti pasaulietinės literatūros plitimą nelegaliose mokyklose. Tad iki 1905 metais pradėtos švietimo sistemos laipsninės pertvarkos sąlygų patekti Žemaitės kūriniams į griežtai kontroliuojamą valstybinę švietimo sistemą nebuvo,

¹ Vytauto Merkio, ištyrusio kone visą archyvinę medžiagą apie caro valdžios susektus nelegalios spaudos gabentojus 1892–1904 metais, Antano Tylos iš nelegalios lietuviškos spaudos gabenimo bylų ir pateiktų konfiskuotų knygų sąrašų „rekonstruotas“ rytų aukštaičio valstiečio bibliotekėlės vaizdas rodytų, kad šalia religinės literatūros didelę dalį sudarė kalendoriai ir lietuviški laikraščiai, kurie buvo komplektuojami (Merkys 1985, 88; Tyla 1978, 80–81). Kaip teigia Merkys, XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje didėjo grožinės literatūros paklausa kaime ir žinoti visi ano meto lietuvių literatūros veikalai. Į Merkio sudarytą konfiskuotų knygų sąrašą pateko ir Žemaitės *Paveikslų* 1 ir 2 dalis (Merkys 1985, 90). Tad keltina hipotezė, kad valstiečiai ir daraktorių mokyklų mokiniai su Žemaitės kūriniiais, pradėtais skelbti *Tikrajame Lietuvos Ukininkų Kalendoriuje*, *Ūkininke*, *Varpe*, pirmiausia su jais susipažino būtent šiuose leidiniuose ir rečiau išleistais atskiromis knygelėmis.

o slaptos daraktorinės mokyklos platesnei Žemaitės kūrinių sklaidai greičiausiai taip pat didelio poveikio nedarė².

Švietimo sistema 1905–1914 metais plačiausiai tirta istorikų, pedagogų. Lietuviškų mokyklų kūrimąsi 1905–1918 metais, sutelkdamas dėmesį tik į privačias, įvairių lietuviškų draugijų įsteigtas mokyklas, nuodugnai aptarė Vladas Pupšys (Pupšys 1994). Švietimo draugijų įsteigtų mokyklų būklė aptariama ir Vidos Pukienės darbuose (Pukienė 1994; 2013). Šiame straipsnyje laikomasi nuostatos, kad ne tik privačiose, bet ir valstybinėse mokyklose buvo vykdoma lietuvių literatūros sklaida, juoba kad valstybinėse mokyklose dirbė Jonas Jablonskis, Juozas Kairiūkštis, Tomas Ferdinandas Žilinskas, Petras Kriauciūnas kūrė lietuvių kalbos programas ir prisidėjo prie lietuvių literatūros gilesnio, nuoseklesnio dėstymo mokyklose. Švietimo raida Lietuvoje XIX a. antroje pusėje ir XX a. pradžioje, apžvelgiant tiek valstybinių, tiek privačių mokyklų situaciją, tirta Magdalenos Karčiauskienės, Kazio Žukausko (Karčiauskienė 1989; Karčiauskienė, Gučas 1983; Žukauskas 1983). M. Karčiauskienė yra atkreipusi dėmesį į aiškinamojo skaitymo pradmenis lietuviškoje mokykloje, tam tikslui ji trumpai pristatė ir lietuvių kalbos dėstymo situaciją, lygino mokyklinės programas, aptarė ir naudotus vadovėlius 1905–1917 metais (Karčiauskienė 1958). Olga Mastianica yra apžvelgusi lietuvių kalbos dėstymą Vilniaus švietimo apygardos vidurinėse mokyklose 1906–1914 metais (Mastianica 2016). Jono Jablonskio reikšmė kuriant lietuvių kalbos programas, įtaka įtvirtinant lietuvių kalbą švietimo sistemoje, vaidmuo atrenkant vadovėlius lietuvių kalbos mokymo tikslams nuodugnai aptarti Arnaldo Piročkino (1974, 1978), J. Naikelytės (1971). Nemaža biografinės medžiagos pateikia atsiminimai apie J. Jablonskį (Atsiminimai 2010). Lietuviškų vadovėlių situaciją (leidybos mastą, tiražus ir kt.) bendrame lietuviškų knygų leidybos kontekste parodo Violeta Černiauskaitė (Černiauskaitė 2000, 2005a, 2005b), Pukienė (Pukienė 1999). Lietuviškų elementorių raidą nuo pat pirmųjų elementorių pasirodymo iki šių dienų yra nužymėjusi M. Karčiauskienė (Karčiauskienė 2000). Lietuviškų elementorių ir pradinių mokyklų lietuvių kalbos programos bendrinės kalbos formavimosi aspektu aptartos Vaidos Buivydienės disertacijoje ir publikacijose (Buivydienė 2012, 2013).

Žemaitės kūrybos sklaida, vykusį per pamažu besikuriančią lietuvišką švietimo sistemą, iki šiol nėra tirta. Kol kas nėra atlikta ir tyrimo, kuriuo būtų nuodugniau peržvelgtas lietuvių kalbos dėstymas, lietuvių kalbos programos ir naudoti vadovėliai valdinėse ir privačiose pradinėse, vidurinėse ir specializuotose (pvz., mokytojų rengimo kursuose) mokyklose 1905–1914 metais. Todėl šio tyrimo pirmasis uždavinys buvo bent apytikriai rekonstruoti iki Pirmojo pasaulinio karo egzistavusį švietimo sistemos vaizdą, konkrečiai tiriant rengtas lietuvių kalbos programas pradžios mokykloms, gimnazijoms ir specializuotoms valstybinėms ir privačioms mokykloms. Programų apžvalga papildoma ir jose rekomenduotų vadovėlių pristatymu, nes tik matant bendrą programų vaizdą ir peržiūrint naudotus vadovėlius, galima mėginti vertinti, kiek Žemaitės kūryba pateko į mokyklinės programas, kurie kūriniai, jų ištraukos ir kiek jų galėjo patekti į mokinių akiratį. Tam, kad

² Analogišką išvadą dėl aiškinamojo skaitymo padarė ir M. Karčiauskienė: „Kadangi spaudos draudimo epochoje oficialioje mokykloje lietuvių kalbos paprastai nebūdavo, tai ir kalbėti apie lietuvių kalbos aiškinamojo skaitymo pamokas netenka“ (Karčiauskienė 1958, 74).

aiškėtų šios rašytojos kūrybai skiriama vieta ar reikšmė lietuvių kalbos pamokose, svarbu pamatyti bendrą vaizdą, todėl aptariamos ir tos programos bei vadovėliai, į kuriuos Žemaitės kūryba nepateko. Iškart verta atkreipti dėmesį, kad šiame straipsnyje rekonstruojamas vaizdas yra daugiau ar mažiau „teorinis“. Vienos programos taip ir liko tik projektai, tiesa, darę įtaką vėliau rengtoms programoms, kitos gi labiau atspindėjo realią lietuvių kalbos dėstymo situaciją mokyklose, nes pagal jas dirbta konkrečiose mokymo įstaigose.

Straipsnyje aptariamos 1905–1914 metų lietuvių kalbos programos, rengtos valstybinėms mokymo įstaigoms, taip pat įvairių draugijų privačioms mokykloms. Apžvelgiant lietuvių kalbos programas plačiau neaptariamas pradžios mokyklų programų turinys, nes šis mokymo etapas buvo skirtas bazinėms kalbinėms kompetencijoms – skaitymui, rašymui – formuoti. Daugiausia dėmesio čia skiriama rekomenduojamų vadovėlių sąrašams. Išsamiau aprašomos gimnazijų, mokytojų seminarijų programos, nes jose literatūra tampa atskiru mokymo objektu. Pasakytina, kad skirtingose programose vartotos skirtingos sąvokos lietuvių raštijos / literatūros visumai nusakyti – rašliava, raštija, literatūra. Tik Jono Jablonskio programoje daroma skirtis tarp senosios raštijos ir literatūros istorijos, tačiau kadangi programa itin bendra, neaišku, kur yra riba, skirianti raštijos ir literatūros istorijas. Kitose programose tokios skirties nėra, pavyzdžiui, Juozo Kairiūkščio programose ir senoji raštija priskiriama literatūros istorijai. Mykolo Biržiškos programoje raštiją iki Donelaičio siūloma mokyti kaip „literatūrinės kalbos istoriją“. Raštijos, literatūros istorijos straipsnyje laikomos siekiu formuoti istorinį pasakojimą apie savo literatūrą. Šio straipsnio tikslas nėra atskleisti minimų sąvokų turinio, kaitos ir pan. Kitas būdas pažinti savą literatūrą, išryškėjęs šio laikotarpio programose, mokyti žanrų ypatybes, pagal jas analizuoti kūrinius. Tad straipsnyje stebima, ar programoje dominuoja istorinis žvilgsnis į savą literatūrą ar žanrinis, o gal derinami abu. Aprašant mokymo programas laikomasi chronologijos principo. Straipsnyje remtasi ankstesnių tyrimų – M. Karčiauskienės, A. Piročkino, V. Pukienės, V. Pupšio, O. Mastianicos – šaltinių analize³.

2. Bendrosios pastabos

Nepaisant tautinio sąjūdžio ideologų formuluotų siekių kurti tautinę švietimo sistemą, tik po 1905 metų susidarė palankesnės sąlygos šiems tikslams įgyvendinti⁴. 1905 m. gegužės 1 d. caro įsaku leista dėstyti lietuvių ir lenkų kalbas Šiaurės vakarų krašto pradinėse dviklasėse ir miesto mokyklose bei vidurinėse mokyklose, tose vietovėse, kur daugumą mokinių sudaro lenkai ir lietuviai (Mastianica 2016, 79; Pukienė 2013, 14; Žukauskas 1983, 254). 1906 metais buvo priimtas atskiras nutarimas, pagal kurį lietuvių ir lenkų

³ Esu nuoširdžiai dėkinga už dalykinę pagalbą ir konsultacijas, rengiant šią publikaciją, bičiulėms ir kolegėms istorikėms dr. Olgai Mastianicai-Stankevič ir dr. Vilmai Žaltauskaitei.

⁴ Olga Mastianica mini 1902 m. Lietuvių demokratų partijos programoje deklaruotą siekį užtikrinti mokymo laisvę ir pradinį kiekvieno valstiečio mokslą, miestuose steigti vidurines vyrų ir mergaičių mokyklas (gimnazijas). Į jų programą įėjo ir pageidavimas, kad pradinėse mokyklose visi dalykai būtų dėstomi lietuvių kalba, kad mokytojai šiose mokyklose būtų lietuviai, o vidurinėse mokyklose tikybos dėstymas vyktų lietuvių kalba. Panašius tikslus formulavo ir kitos lietuviškos partijos: Tautiškoji lietuvių demokratų partija, Lietuvių krikščionių demokratų susivienijimas, Lietuvių socialdemokratų partija (Mastianica 2016, 77–78; Žukauskas 1983, 243–244).

kalba į vidurinių mokyklų mokymo programas galėjo būti įtraukta remiantis raštišku tėvų prašymu. Tai atvėrė kelią lietuvių kalbai ir literatūrai į vidurines mokyklas: ji pradėta dėstyti Vilniaus, vėliau Panevėžio, Kauno, Šiaulių, Telšių gimnazijose (Mastianica 2016, 81–84). Leidus mokyti lietuvių kalbą pradinėse ir vidurinėse mokyklose, atsirado ir lietuvių kalbos mokymo programų poreikis.

Kitas svarbus carinės valdžios politikos posūkis, įvykęs po 1905 metų revoliucijos, 1906 metais priimtos „Laikinosios taisyklės dėl draugijų ir sąjungų“ bei „Laikinosios taisyklės dėl susirinkimų“. Jos sudarė sąlygas kurtis tautinėms švietimo, kultūros ir kitoms organizacijoms, suvaidinusioms itin svarbų vaidmenį formuojantis tautinei švietimo sistemai ikivalstybiniu periodu. Po spaudos draudimo panaikinimo pirmoji konfesinės inteligentijos Marijampolėje įsteigta draugija „Žiburys“ (1906 05 15) turėjo teisę veikti Suvalkų gubernijoje⁵. V. Pupšio skaičiavimais, šios draugijos mokyklų tinklas buvo maždaug tris kartus retesnis nei „Saulės“ draugijos, 1910 metais ji išlaikė 9 pradžios mokyklas, o Pirmojo pasaulinio karo metu prie mokyklų dar veikė ir 5 vakariniai kursai jaunimui ir suaugusiesiems (Pupšys 1994, 44–45).

1906 m. birželio 25 d. įsteigta švietimo draugija „Saulė“, veikusi Kauno gubernijoje⁶. Jos tikslas – platinėti švietimą tarp Kauno gubernijos lietuvių, todėl numatyta steigti ir išlaikyti pradinės mokyklas, sekmadieninius ir vakarinius kursus suaugusiesiems, mokytojų seminarijas, liaudies knygynus, skaityklas. Tikslinant draugijos įstatus, akcentuota katalikiška jos platinamo švietimo kryptis. Finansiniu ir organizaciniu požiūriu, Pupšio teigimu, stipriausia buvo būtent ši draugija, suformavusi ir platų mokyklų tinklą. 1906–1908 metais ši draugija įsteigė daugiau nei 60 įvairių mokyklų ir kursų, o 1915–1918 metais – 9 gimnazijas ir progimnazijas (ten pat, 40).

1905 m. lapkritį Marijampolėje įkurta kairiosios pakraipos draugija „Šviesa“, 1907 m. vasarį Vilniuje krikščionys demokratai ir liberalios pakraipos inteligentai įkūrė „Vilniaus aušrą“ (Pukienė 2013, 15–16). 1912 m. lapkričio 29 d. Vilniaus gubernijoje įsikūrė švietimo draugija „Rytas“. Privačiose mokyklose besimokiusių vaikų skaičių apskaičiavęs V. Pupšys teigia, kad 1910 metais jose mokėsi maždaug 5,7–6 proc. visų trijose gubernijose (Vilniaus, Kauno ir Suvalkų) pradžios mokyklose besimokančių vaikų. Pupšys pabrėžia, kad tuo metu apskritai tik 16,9 proc. visų mokyklinio amžiaus vaikų lankė mokyklą.

Kaip pažymi V. Pukienė, visų švietimo draugijų svarbiausias uždavinys buvo mokyklų, kuriose būtų dėstoma lietuvių kalba, steigimas (ten pat, 38–39). Tačiau tik Suvalkų gubernijos privačiose mokyklose buvo leista beveik visus dalykus (išskyrus rusų kalbą, istoriją ir geografiją) dėstyti lietuvių kalba. Vilniaus ir Kauno gubernijose lietuvių kalba leista dėstyti tik tikyba ir lietuvių kalbą. Pupšio teigimu, „Saulės“ mokyklų dalykų dėtomoji kalba tik popieriuje buvo rusų, o praktika greičiausiai buvo lietuvių.

Po spaudos lotyniškais rašmenimis draudimo ir leidus dėstyti lietuvių kalbą pradžios bei vidurinėse mokyklose ir steigti lietuviškas mokyklas, atsirado didžiulis vadovėlių, atitinkančių tautinius interesus, mokslo ir pedagogikos pasiekimus, lietuvių kalba poreikis.

⁵ „Žiburio“ draugijos įstatai buvo išspausdinti 1906 m. birželio 20 (7) d. „Šaltinyje“ nr. 12, p. 183–185.

⁶ Kauno regiono valstybės archyve (F I-53, ap. 1, b. 143, l. 128–131) saugomi draugijos įstatai rusų kalba.

Kaip pažymi Violeta Černiauskaitė, lietuviškų vadovėlių rengimas igijo politinę prasmę, nes nuo jų priklausė lietuvių kalbos likimas mokyklose ir galimybė lietuviams mokytis gimtąja kalba (Černiauskaitė 2000, 88). Mokslininkės skaičiavimu, iki Pirmojo pasaulinio karo buvo išleista daugiau kaip 100 vadovėlių ir įvairios mokomosios literatūros, tiesa, pažymima, kad didumą jos sudarė elementoriai ir skaitinių knygos pradinėi mokyklai (ten pat).

Taigi 1905 metai laikomi ta riba, kai radikaliai keitėsi lietuvių visuomenės švietimo situacija: buvo leista steigti pradines mokyklas su lietuvių dėstomąja kalba, vidurinėse mokyklose mokytis lietuvių kalbos, vėliau steigti lietuvių švietimo draugijas, leisti pedagoginę literatūrą lietuvių kalba. Kita šio tyrimo riba – 1914 metai, Pirmojo pasaulinio karo pradžia, kai sparčiai besikurianti švietimo sistema buvo išardyta, o didesnė dalis švietimo įstaigų persikėlė už Lietuvos ribų.

3. Žemaitės kūriniai 1905–1914 metų valdinių mokyklų lietuvių kalbos programose

3.1. 1905 metų II Lietuvos mokytojų suvažiavimo lietuvių kalbos programa

1905 metų rudenį susikūrus Lietuvos mokytojų susivienijimas skelbė, kad bus siekiama privalomo visuotinio (be skirtumo dėl lyties, tautos) lavinimosi, kad visose pradinėse, vidurinėse ir aukštosiose mokyklose dėstomoji kalba būtų lietuvių, kad į vidurines ir aukštąsias mokyklas būtų įvestas lietuvių kalbos, literatūros ir Lietuvos istorijos dėstymas, siekta praplėsti pradžios mokyklų programą ir kt. (Lietuvių 1905, 96–98; Matijošaitis 1918, 3–4; Kvieska 1925, 4). II Lietuvos mokytojų suvažiavime, kuris vyko 1905 m. lapkričio 24 d., buvo parengta „laikinė programa pradedamosioms Lietuvos mokykloms“, kuri buvo perskaityta Didžiąjame Vilniaus Seime ir sulaukė pagyrimo (Mokytojų 1905, 1; Kvieska 1925, 6–7). Taip pat buvo sudaryta ir lietuvių kalbos programa, ji paskelbta *Vilniaus žiniose* 1905 m. lapkričio 29 d. Programos rengėjai ragino mokytojus pagal ją mokytis pradžios mokyklose (Atsišaukimas 1905, 1). Programa skirta trejiems metams, ji labai bendro pobūdžio. Štai pirmaisiais metais lietuvių kalbos turinys nusakomas taip: „Skaitymas ir rašymas, apsakinėjimas, mokinimasis eilių iš galvos. / Perrašinėjimas, diktantas“ (ten pat). Joje numatyta, kad iš pradžių vaikai mokosi skaityti ir rašyti (greičiausiai tuo pat metu) ir eilėraščių mintinai, vėliau įgyja svarbiausias gramatikos žinias, mokosi atpasakoti, rašo diktantus ir rašinius, paskutiniaisiais metais pagilina gramatikos žinias. Literatūra čia pasirodo tik kaip mintinai išmokstamos eilės. Kaip pažymi M. Karčiauskienė, ši programa, palyginti su vėliau parengta J. Jablonskio programa, buvo skubiai parengta, todėl nedetalizuota ir iš jos sunku susidaryti dalykinį ir metodinį vaizdą (Karčiauskienė 1958, 79). Vadovėliai nurodomi šie: pirmaisiais metais Povilo Višinskio *Elementorius arba skaitymo ir rašymo mokslas* ir Petro Bendoriaus *Vaikų žvaigždutė*, antraisiais – *Vaikų žvaigždutė* ir Juozo Gabrio vadovėlis lietuvių kalbai⁷, Jadvygos Juškytės ruošiami spaudai

⁷ Greičiausiai čia turimas galvoje 1906 metais „Vilniaus žinių“ išleistas Gabrio *Trumpas lietuvių kalbos vadovėlis* (Gabrys 1906). Tikėtina, kad čia pasielgta panašiai kaip ir su J. Juškytės *Vaikų skaitymėliais*, abu vadovėliai į programą įtraukti, numatant greitą jų išleidimą.

„chrestomatija“ (čia turima galvoje 1905 metais išėję J. Juškytės *Vaikų skaitymėliai su Lietuvos žemlapėliu*), Zanavyko (Maironio) *Lietuvos istorija su kunigaikščių paveikslais ir žemlapiu* (Atsišaukimas 1905, 1). Kodėl joje nėra Žemaitės *Rinkinėlio vaikams*, įtraukto ir į 1906 metų, ir į J. Jablonskio programas, sunku pasakyti⁸.

3.2. 1906 metų Pavyzdinė lietuvių kalbos programa⁹

Antroji mokymo programa po pradėtų mažinti ribojimų lietuvių kalbos dėstymui vidurinėse mokyklose buvo „Pavyzdinis lietuvių kalbos mokymo programos žemesnėms ir vidutinėms mokslo įstaigoms Vilniaus, Kauno, Gardino ir Suvalkų gub.“, viešai paskelbta *Vilniaus žiniose* 1906 m. gegužės 10 dieną. Liaudies švietimo ministerijos mokslo komitetas pasiūlė Filipui Fortunatovui sudaryti komisiją lietuvių kalbos mokymo programai parengti. Į specialią Lietuvių kalbos dėstymo programos parengimo Vakarų gubernijų mokymo įstaigose komisiją buvo pakviesti Jonas Mačiulis (Maironis), Kazimieras Jaunius, Eduardas Volteris (Pupšys 1994, 91). M. Karčiauskienės teigimu, ši programa buvo apgalvota ir nuosekli, todėl ji davė kryptį tolesnei lietuvių kalbos programų raidai (Karčiauskienė 1989, 141). Kaip pažymėjo programos rengėjai, lietuvių kalbos dėstymo visų pakopų mokyklose svarbiausias tikslas – išmokyti vaikus raštijos arba rašomosios kalbos. Nepaisant programos nuoseklumo, dalykinio apgalvotumo, ji nebuvo patvirtinta (Mastianica 2016, 84). Šią programą, skirtą pradinėms, vidurinėms bendrojo lavinimo mokykloms, mokytojų seminarijoms ir institutams, taip pat ir asmenims, norintiems įgyti lietuvių kalbos mokytojo teises, įtraukti į tyrimą skatina faktas, kad ji buvo paskelbta viešai, tad tikėtina, kad ja galėjo vadovautis dėstantys lietuvių kalbą¹⁰.

Vienklasėse ir dviklasėse pradžios mokyklose siekiama nuo pat mokslų pradžios ugdyti sąmoningą mokymąsi, atsisakyti jau tuo metu laikyto pasenusiu kalimo mintinai, daug dėmesio skirta aiškinamojo skaitymo užduotims. Dviklasėse mokyklose mokiniai turi išmokyti sudaryti perskaityto teksto planą, rašyti rašinius apie tai, ką girdėjo ar matė.

⁸ V. Černiauskaitės teigimu, Žemaitės *Rinkinėlis vaikams* buvo išleistas 1904 ir 1905 metais *Vilniaus žinių* spaustuviės 10 000 egzempliorių tiražu (Černiauskaitė 2000, 90). 1957 metų Žemaitės *Raštų* rengėjai nurodo, kad 1907 metais išleistas antras papildytas leidimas, trečiąkart perleistas 1916, ketvirtą kartą jau sovietmečiu – 1956 metais (Žemaitė 1957a, 121–123).

⁹ Vaida Buivydienė savo tyrimuose, neaišku kodėl, šią programą tituluoja pirmąja, apeidama ir niekur neminėdama II Lietuvių mokytojų suvažiavimo metu parengtos lietuvių kalbos programos. Nors abi programos buvo nepatvirtintos, bet abi skelbtos spaudoje. Šios mokslininkės atliktas XX a. pradžios bendrinės kalbos raidos tyrimas remiasi dviem lietuvių kalbos programomis – 1906 metų pavyzdine, nepatvirtinta, ir J. Jablonskio patvirtinta programa pradinėms mokykloms (Buivydienė 2012; 2013, 32–41). VI. Pupšys pirmąja lietuvių kalbos programa pradinėms mokykloms laiko J. Jablonskio 1906 metais parengtą, 1908 metais patvirtintą programą, greičiausiai todėl, kad ji, kitaip nei II mokytojų suvažiavimo ir 1906 metų programos, buvo patvirtinta (Pupšys 1980, 35).

¹⁰ Apie šią programą jau buvo žinoma ir į jos turinį reaguota dar iki ją paskelbiant. Tai liudija Onos Pleirytės-Puidienės tekstas, paskelbtas *Vilniaus žiniose* tų pačių metų kovo 28 dieną (Pleirytė-Puidienė 1906, 1). O. Pleirytė-Puidienė apgailestauja dėl lietuviškų vadovėlių trūkumo ir kritikuoja programos rengėjų siūlymą mokymo procese remtis Antano Miluko chrestomatija ir Valančiaus *Palangos Juze*. Kritikuojamas ir Višinskio *Elementorius*, esą jis neatitinka pedagogikos principų. Pleirytė-Puidienė piktinasi, kodėl į programą neįtraukti Jadvygos Juškytės parengti *Vaikų skaitymėliai*. Pleirytė kartu su Felicija Bortkevičiene, F. T. Žilinsku įėjo į Mokytojų suvažiavimo (1906 04 03(18)) sudarytą komitetą, kuris turėjo tvarkyti visus organizacinius paskelbto vadovėlių konkurso reikalus. (Atsišaukimas 1906, 2).

Dvirklašių mokyklų rekomenduojamųjų sąrašė – Motiejaus Valančiaus *Palangos Juzė* ir *Antano Tretininko pasakojimai*. Gali būti, kad Valančiaus arti realybės esanti proza tiko programų sudarytojų vizijai – mokyti vaikus kalbos užrašant kasdienius, savo aplinkos nutikimus.

1906 metų programa pristato ir tuo metu jau funkcionavusių vadovėlių repertuarą, galėjusį lemti vienus ar kitus programos rengėjų pasirinkimus. Vienklasėse ir dviklasėse kaimo mokyklose pirmaisiais metais, kada tik pradėdama mokytis skaityti ir rašyti bei tobulinami pamatiniai raštingumo įgūdžiai, siūloma mokyti iš trijų elementorių. Pirmasis, dar 1895 metais išleistas A. Kriščiukaičio-Aišbės *Naujas elementorius – vaikams dovanėlė*¹¹. Programos rengėjai siūlo pamokose naudotis 1905 metais pasirodžiusiu trečiuoju šios knygos leidimu. Nurodomi dar du vadovėliai – Višinskio *Elementorius arba skaitymo ir rašymo mokslas*¹² ir Žemaitės *Rinkinėlis vaikams*¹³, Povilo Januševičiaus *Keturios lekcijos geram išsimokiniui puikiai rašyti* (1905)¹⁴.

Dabar trumpai aptarsime Žemaitės *Rinkinėlių vaikams*¹⁵. 1900 m. liepos 5 d. laiške P. Višinskiui Žemaitė rašo: „Pasakas ir vaikam apsakėles pavadžiau jam [Jonui Jablonskiui]. Jis po savam sutaisęs sunaudos“ (*Žemaitė* 1957b, 132–133). Laiškų rengėjai spėja, kad čia kalbama apie 1904 m. pasirodžiusį *Rinkinėlių vaikams* (ten pat, 134). Vladas Žukas, remdamasis P. Višinskio laišku Mortai Zauniūtei, sprendžia, kad jį redagavo J. Jablonskis (*Žukas* 1966, 209)¹⁶. Žemaitės skaitinių knygėlė skirta pradėdantiems: čia daug pasakų,

¹¹ Šis vadovėlis laimėjo 1891 metais *Varpo* redakcijos paskelbtą lietuviško elementoriaus konkursą (Apsakymas 1891, 128). Anot M. Karčiauskienės, jis laikytas geriausiu XIX a. pabaigos elementoriumi, skirtu daraktorių mokykloms ir namų mokymui (Karčiauskienė 1989, 105; Kas girdėtis 1895, 118). Vadovėlis pasižymi tuo, kad čia atsisakyta iki tol įprastos elementoriams katekizmo dalies. Kunigai, priešingai nei pasaulietinė inteligentija, buvo itin dėl to nepatenkinti, kai kurie jų net ragino šį vadovėlį deginti.

¹² P. Višinskio *Elementorių* išleido paties Višinskio įkurta knygų leidimo bendrovė „Šviesa“. Iki 1914 metų buvo išleisti 7 šio elementoriaus leidimai 7,5–8 tūkstančių egzempliorių tiražu (Černiauskaitė 2000, 88). Karčiauskienės nuomone, P. Višinskio elementorius buvo vienas geriausių ano meto pradžiamokslų, atitikusių to laiko pedagogikos pasiekimus (Karčiauskienė 1958, 84–85; 2000 33–34).

¹³ Žemaitė, *Rinkinėlis vaikams (Pasakėlės, apsakymėliai, žaislai, mįslės...), Jablonskyčių (K-čio, O-tės, J-tės ir V-čio) išleidimas*, Vilnius: Vilniaus žinių spaustuvė, 1905, 40 p. Vladas Žukas yra išsamiai aptaręs šio elementoriaus pasirodymo aplinkybes (*Žukas* 1966, 207–211).

¹⁴ Atkreiptinas dėmesys, kad knygėlėse, kur pateikiami dailiausi pavyzdžiai ir sakiniai nesiejami siužetinės linijos, net ir čia perduodamas svarbus vaiko pasaulėžiūrą formuojantis turinys. Pavyzdžiui, čia rasime tokius teiginius: Bažnyčia – tai šventa vieta. Dangus yra visų mūsų tėvynė. Lietuviai gyvena Lietuvoje. Vyras tvirtesnis – už moterį (Januševičius 1905, 1–18) Akivaizdu, kad vaikai, lavindami rašymo įgūdžius, daug kartų perrašydami tuos pačius žodžių junginius, turėjo juos įsiminti labai ilgam, gal net visam gyvenimui.

¹⁵ V. Burkevičius, po 30 metų atsimindamas savo mokytojavimo pradžią Paežerių (Radviliškio valsč. Šiaulių apskr.) pradžios mokykloje, mini šiuos lietuviškus vadovėlius, kuriuos jam tuo metu pavyko gauti: Višinskio *Elementorių*, Ladislavo (Vlado Laumensko) *Žitupnelį* (jį mokytojas duodavo jau pramokusiems skaityti). Vėlesniais metais naudotų vadovėlių sąrašas ilgesnis, i jį pateko ir Žemaitės *Rinkinėlis vaikams* (Burkevičius 1938, 308).

¹⁶ Gana mįslinga išlieka šio rinkinio paantraštė: „Jablonskyčių (K-čio, O-tės, J-tės ir V-čio) išleidimas“. Vytauto Žemkalnio atsiminimuose minima, jog Jablonskis sakęs, kad jo sūnus yra prisidėjęs prie šio rinkinio išleidimo: „Kartą atėjau žaisti pas Jablonskis, ir J. Jablonskis, išgirdęs mano balsą, pasiūkė mane ir Kastuką pas save į kabinetą. Ant rašomojo stalo buvo sudėti stulpeliai knygučių. „Kastuk, – tarė J. Jablonskis, – padovanok ir Vytukui vieną knygėlę iš tos krūvos, ten ir tavo pastangų yra įdėta.“ Kastukas, paėmęs knygutę, kišo man ją į rankas: „Še.“ Tai buvo Žemaitės „Apsakymėliai vaikams“, leidėjai Kastukas, Onytė ir Jultė Jablonskiai“. (Vytautas Landsbergis-Žemkalnis, „Mano atsiminimai apie Joną Jablonskį“, Konstancijos 2009, 55; Atsiminimai 2010, 413). Matyti, kad V. Žemkalnio atmintyje išlikęs netiksclus rinkinio pavadinimas. Šį atminties riktą perima ir knygos *Konstancijos ir Jono Jablonskių šeima* sudarytoja Eglė Lukėnaitė-Griciuvienė: „Vienas iš ženklesnių veiksmų auklėjant vaikus

kurių veikėjai naminiai ir laukiniai gyvūnai. Žemaitės knygelei, kaip ir kitiems programos autorių minimiems elementoriams, būdingas pasaulietinis turinys. XX a. pradžioje viešai skelbiama, kad pradžiamoksliai ir katekizmai turi būti griežtai atskirti: štai Višinskis savojo elementoriaus prakalboje griežtai atskiria vadovėlius, skirtus mokytis rašyti ir skaityti, bei katekizmus ir maldaknyges (Višinskis 1905, 4).

Nauja, kad rinkinėlis pradedamas trumpu pasakojimu apie mamaitę ir Onele. Pasakojimo centre itin glaudus motinos ir dukters ryšys, čia svarbiausia – jautrus, raminantis santykis. Ir kituose šio Žemaitės *Rinkinėlio vaikams* pasakojimuose apie vaikus bene svarbiausia akcentuojama savybė – jautrumas, gailestis. Iki tol elementorių pasakojimuose dominavo istorijos, kurių centre – sūnaus ir tėvo santykiai. Štai Šliūpų vadovėlio trumpuose pasakojimuose veikia sūnus ir tėvas; tėvas, pasitelkdamas konkrečius pavyzdžius, perduoda savo išmintį sūnui. Svarbiausia čia – pamokyti apie darbštumo, mokymosi naudą. M. Karčiauskienė bendrame XX a. pradžios elementorių kontekste gana palankiai vertina Žemaitės pradžiamokslį. Ji pažymi, kad rinkinėlio tekstai pasižymi puikia beletristine forma ir, nors jame stokojama sistemingesnių žinių apie platesnį pasaulį, jis pritaikytas jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikams (Karčiauskienė 1958, 91). Dėl puikios kalbos ir meninės formos nemažai šio rinkinėlio straipsnelių buvo perkelta į kitų autorių skaitymo knygas (tik reikia pasakyti, kad ne visada buvo nurodoma šių pasiskolintų tekstų autorystė).

Antrų metų parankinės knygos pagal šią programą – Žemaitės *Rinkinėlis vaikams*, Antano Macijausko (slap. A. Adata) *Pirmieji skaitymai mūsų vaikams pavesti* (1906), Petro Bendoriaus *Vaikų žvaigždutė* (1905), *Lietuvių pasakos, Vaikų rinkinys* (1905)¹⁷. Anot Karčiauskienės, Bendoriaus *Vaikų žvaigždutė*¹⁸ iš kitų to meto pradžiamokslų išsiskyrė nacionaliniu angažuotumu, siekiu kovoti prieš rusinimą, pasitelkiant heroizmo pavyzdžių iš praeities (Karčiauskienė 1958, 90). Šioje knygelėje yra ir originalių meninių tekstų (Prano Vaičiaičio, Maironio, Juozo Šnapščio-Margalio eilėraščių, ištraukų iš Kristijono Donelaičio metų ir kt.). Pedagoginiu požiūriu M. Karčiauskienė jį vertino kaip „sunkoką ir nepakankamai nuoseklią skaitymo knygą“ (Karčiauskienė 2000, 36). Trečiaisiais mokslo metais, kai žengiama dar toliau lavinant vaikų raštingumą, Žemaitės *Rinkinėlio vaikams* nebelieka. Parankinėmis knygomis nurodoma *Vaikų žvaigždutė*, *Vaikų skaitymėliai* ir *Parinktos lietuviškos dainos* (1905).

Miesto mokyklose, kur numatomos 6 klasės, pirmosiose klasėse mokymo turinys sutampa su dviklasių kaimo mokyklų, tik paskutinėje klasėje pridedamas „literatūros veikalų skaitymas ir gvildenimas“ ir suteikiama žinių apie rašytojus tiek iš senojo, tiek iš naujo periodo. Kur yra riba, skirianti šiuos periodus, ir kurie autoriai priskiriami vienam

Jablonskių šeimoje buvo darbas su lietuviška knyga. Į tą darbą vaikai buvo įtraukti nuo mažumės. Žemaitės *Ap-sakymėlių vaikams* leidėjais įrašyti Kastukas, Onytė ir Julytė.“ (Lukėnaitė-Griciuvienė 2009, 28) Akivaizdu, kad sudarytoja remiasi V. Žemkalnio atsiminimais, nes ir juose išvardyti tik 3 Jablonskių vaikai, prisidėję prie knygos išleidimo, nors iš tiesų paantraštėje „leidėjais“ nurodyti visi keturi vaikai. Žemaitės laišku, publikuotą 6 *Rašny* tome 1957 m., rengėjai teigia, kad šis rinkinėlis pasirodė Jablonskio vaikų lėšomis (Žemaitė 1957b, 134). Kadangi stinga konkretesnių žinių, sunku pasakyti, koks buvęs Jablonskio vaikų indėlis rengiant šią Žemaitės knygą spaudai.

¹⁷ Šios pasakos buvo parengtos, redaguotos Jono Jablonskio.

¹⁸ Nuo 1905 m. J. Zavadskio spaustuvės šis vadovėlis buvo spausdinamas kasmet 3–5 tūkst. egzempliorių tiražu. Černiauskaitė teigia, kad savo populiarumu jis buvęs antras po P. Višinskio elementoriaus (Černiauskaitė 2000, 88).

ar kitam periodui, nedetalizuojama. Čia dar nesiekama suformuoti savos literatūros istorijos vaizdo. Daugiausia dėmesio, analizuojant kūrinis, kreipiamą į tarminius jų bruožus. Programoje minimi ir lietuvių rašytojų veikalai, tačiau nesukonkretinama, kas konkrečiai siūloma skaityti. Programoje daroma skirtis tarp mokiniams ir mokytojams rekomenduojamos literatūros. Mokiniam skirtas vadovėlis – Peterburge 1901 metais išleista E. Volterio chrestomatija¹⁹. Šios chrestomatijos 2 dalyje pateikiamas Žemaitės apsakymo „Budynė“ visas tekstas, vienintelis lietuviškos prozos veikalas skyriuje „Šiuolaikinės liaudies literatūros vaizdai“ (Volteris 1904, 414–431)²⁰. Čia taip pat nurodoma A. Miluko parengta *Lietuviška chrestomatija* (1901). Šios chrestomatijos prozos skyriuje didžiausią dalį sudaro Liudviko Rėzos pasakėčios, Antano Tatarės, M. Valančiaus kūriniai. Sudarytojo teigimu, pirmiausia jis rinkosi „gambiausių mūsų vaikų raštininkų“ prozos kūrinis ir dar įdėjo „kelias apysakaites geresniųjų mūsų raštininkų“ (Milukas 1901, 5). Tad iš naujesnių ir, sudarytojo galva, geresnių XIX a. pabaigos lietuviškų prozos tekstų čia pateko Gabrielės Petkevičaitės-Bitės „Motina“, Šatrijos Raganos „Kodėl tavęs čia nėra“, Vinco Pietario „Keidošių Onutė“, Kazimiero Pakalniškio „Nauji metai“ ir kt. Žemaitė prie vaikų raštininkų greičiausiai nepateko todėl, kad chrestomatijos pasirodymo laiku dar nebuvo publikuoti svarbiausi jos kūriniai vaikams, prie geresniųjų raštininkų ji taip pat A. Miluko nebuvo priskirta²¹.

Į miesto mokyklų mokytojams nurodytų vadovėlių sąrašą pateko ir Maironio knygoje *Lietuvos istorija su kunigaikščių paveikslais ir žemlapiu* (1906 m. trečias leidimas) esantis skyrius „Trumpa Lietuvių rašliavos apžvalga“. Greta kitų paskutinio XIX amžiaus ketvirčio rašytojų, kuriems skiriama bent po pastraipą (Vincas Pietario, Petro Vileišio, Jono Basanavičiaus, Vinco Kudirkos, Petro Armino, Antano Dambrausko-Jakšto) vienas sakinytis skiriamas ir moterims prozininkėms: „Tarp mergaičių kurios su talentu rašo lietuviškas apsakas ir novelias, reikia paženklinėti Šatrijos Ragana, Bitę, Lazdinų Pelėdą, Žemaitę“ (Maironis 1906, 255). Kaip matome, Žemaitė – paskutinė vardijamų „mergaičių“ prozininkių eilėje.

Realinėse mokyklose, moterų ir vyrų gimnazijose pradedamosiose ir pirmosiose keturiose klasėse turėjo būti išeinama ta pati kaip ir miesto mokyklų penkių klasių programa, o štai penktoje ir šeštoje klasėje turėjo būti pereinama „rašliavos istorija“ nuo Donelaičio iki naujųjų laikų, sykiu peržvelgiant ir XVI–XVIII a. rašliavos istoriją. Į programą įtraukta ir „svetimųjų“ tautų geresniųjų kūrinių vertimų į lietuvių kalbą skaitymas (į rekomenduojamos literatūros sąrašą įtraukta Vincas Kudirkos versta Frydricho Šilerio *Orleano mergelė*, Sofoklio *Antigonė*). Pagal programą parankinė gimnazijos mokinių knyga – Volterio *Lietuviška chrestomatija*.

¹⁹ Volterio *Chrestomatijos* I dalis buvo išspausdinta 612 egzempliorių tiražu, esą pats autorius per du mėnesius išdalijo visą jos tiražą Peterburgo knygynams, gimnazijų, kuriose dėstoma lietuvių kalba, direktoriams. Antrasis leidimas pasirodė tokiu pat tiražu. O antrosios dalies tiražas jau buvo dvigubai didesnis – 1212 egzempliorių (Merkys 1994, 109).

²⁰ Apsakymas pirmą kartą išspausdintas 1903 metais Tilžės „Naujienose“ ir tais pačiais metais – atskira knygelė kartu su apsakymu „Mėšlavežis“.

²¹ Vienas iš pirmųjų Žemaitės apsakymų, kurį ir vėlesni tyrėjai priskiria prie geriausių jos apsakymų apie vaikus, yra „Nelaimingi vaikai. Vaiko pasakojimas“, paskelbtas 1903 metais vienuoliktame *Ūkininko* numeryje (Auryla 1967, 212–213, 215).

Mokytojų seminarijose siūloma skaityti ir analizuoti prozos bei poezijos kūrinius, tautosaką, susipažinti ne tik su literatūros istorija, bet ir teorija. Tiesa, pastarosios turinys nedetalizuotas. Pagal programą, mokiniai turi pereiti ir mokymo metodiką. Mokytojų institutuose, kaip ir gimnazijose, literatūros istorija pradedama Donelaičiu ir baigiama neįvardytais „naujesniųjų laikų rašytojais“. Taip pat bendrais bruožais siūloma supažindinti ir su XVI–XVIII a. literatūros istorija, nusakomas rašinių, skirtų literatūros kūriniams analizuoti, pobūdis – juose turi būti aptartos veikalo ypatybės ir laikmečio (gdynės) bruožai. Mokytojų seminarijų ir institutų moksleiviams, be Volterio chrestomatijos, dar siūloma mokyti iš Jono Šliūpo knygos *Lietuviszkiejie rasztai ir rasztininkai* (1890). Kadangi ji leista dar iki pasirodant pirmajam spausdintam Žemaitės apsakymui, į aptariamų autorių sąrašą ji nepateko.

Apžvelgus 1906 metų programą, matyti, kad Žemaitė į ją pateko kaip svarbi pradžios mokyklų vadovėlio autorė, iš jos *Rinkinėlio vaikams* moksleiviai turėjo mokyti skaityti. Tačiau Žemaitės pradžiamokslui turėjo būti naudojamosi tik pirmaisiais pradinio mokslo metais, tai atitiko ir šio vadovėlio paskirtį²². Aukštesnės pakopos mokyklose ar mokymosi etapuose, kuriuose turėjo būti įgyjami aukštesni raštingumo įgūdžiai, o jiems priklausė ir lietuvių literatūros istorijos vaizdo susiformavimas, iš esmės Žemaitė, kaip lietuviškos prozos autorė, šmėžuoja tik epizodiškai. Kaip minėta, vienas jos apsakymas pateko į miesto mokyklų, gimnazijų ir mokytojų seminarijų bei institutų auklėtiniams rekomenduotą Volterio chrestomatiją, Žemaitė tik paminėta mokytojams nurodytame Maironio *Lietuvos istorijos* skyriuje. Gana ribotą šios autorės pristatymą šioje programoje greičiausiai lėmė tuo metu jos rengėjams prieinamas gana siauras vadovėlių, chrestomatijų, kur būtų išdėstytas ar kūriniams sudėliojamas išsamesnis lietuvių literatūros vaizdas, diapazonas ir jų kuriama literatūros istorijos panorama.

3.3. Jono Jablonskio lietuvių kalbos mokymo programos

J. Jablonskis parengė lietuvių kalbos mokymo programas pradžios mokyklai ir Panevėžio mokytojų seminarijai²³. Abi programos buvo patvirtintos. A. Piročkino tyrimai atskleidžia, kad Jablonskio autoritetas XX a. pradžioje leido jam tapti viena iš svarbiausių figūrų, sprendusių aktualius švietimo klausimus. Todėl 1906 metų rugsėjo 11–13 dienomis Kauno gubernijos mokyklų direkcijos posėdyje, kuriame buvo svarstoma ir po ilgų ginčų priimta lietuvių kalbos mokymo programa, dalyvavo ir J. Jablonskis²⁴. Vėliau ši programa buvo

²² Atidžiau Žemaitės *Rinkinėlių vaikams* analizavęs Vincas Auryla jį manė esant gerai metodiškai sutvarkytu jaunesniojo amžiaus vaikams skirtu kūriniu, kuriame išryškėjo autorės pedagoginė-literatūrinė nuovoka (Auryla 1967, 209–211).

²³ Olga Mastianica ją aptaria kartu su kitomis lietuvių kalbos programomis, skirtomis vidurinei mokyklai (Mastianica 1916, 84–85). Ją nuo vidurinių (gimnazijų) programų skiria tik tai, kad trečioje klasėje numatyta mokyti lietuvių kalbos metodikas, taip pat kritiškai vertinti lietuviškas chrestomatijas, vadovėlius bei kitas mokymo priemones (Piročkinas 1974, 43).

²⁴ Kaip nurodo A. Piročkinas, ši programa buvo rengiama kelių žmonių: P. Baublys buvo įpareigotas parengti šios programos projektą, jis pasikvietė talkon A. Itomlenskį ir J. Jablonskį. Tačiau laikomasi nuostatos, kad pagrindiniai principai ir didžioji darbo dalis buvo Jablonskio, tad ji laikoma Jablonskio programa (Piročkinas 1978, 49). A. Piročkinas yra atradęs, kad 1908 m. balandžio 11 d. laiške Aleksandrui Dambrauskui–Jakštui Maironis mini šią Jablonskio programą (Laiškai 1934, 266). Įdomu, kad iš laiško susidaro įspūdis, jog pats Maironis, kartu su kitais – Povilu Matulionu, Antanu Smilga, bus prisidėjęs prie programos įteisinimo ir gal net turinio korekcijų.

priimta Kauno gubernijos direkcijos Mokyklų taryboje, o 1906 m. spalį ją patvirtino ir Vilniaus švietimo apygardos globėjas Borisas von Volfas (Pupšys 1994, 92). 1908 m. lapkričio 25 d. ji buvo patvirtinta Liaudies švietimo ministerijos (Žukauskas 1983, 261). Kaip pažymi V. Pupšys, didelės dalies vienklasių pradžios mokyklų lietuvių kalbos programos beveik paraidžiui atitinka Kauno gubernijos mokyklų direkcijos 1906 m. Jablonskio programą (Pupšys 1994, 93). Po metų, kai programa buvo patvirtinta ministerijos, ji buvo paskelbta *Lietuvos ūkininko* priede „Mokykla“ 1909 m. lapkričio 25 dieną. Skelbiantieji programą teigė, kad ji yra „žodis žodinė“ iš ministro rašto papasakota (Lietuvių 1909, 1). Vėliau Kauno gubernijos vienklasių pradžios mokyklų pavyzdinės programos svarbiausius punktus 1914 metais į lietuvių kalbą išvertė spėjama Klemensas Skabeika ir paskelbė „Mokyklos“ 2 numeryje (Kaip galima 1914, 2–3). Šiose lietuvių kalbos programų publikacijose esantys skirtumai atsirado dėl skirtingo kai kurių sąvokų vertimo. Štai 1909 metų programoje antroje klasėje siūloma skaityti „knygų kalbos pavyzdžius“, o 1914 metais ši vieta išverčiama kaip „[l]iteratūros veikalų aiškinamasis skaitymas“ (Kaip galima 1914, 2). Taip pat 1914 metų publikacija užbaigiama rekomenduojamų vadovėlių sąrašu, jo 1909 metų publikacijoje nebuvo.

Lyginant 1906 metų ir Jablonskio programas, matyti, kad pastarojoje nuo pat pirmo skyriaus įvedamas aiškinamasis skaitymas, daug išsamiau aprašomas gramatikos mokymasis. Antroje klasėje siūloma skaityti ir nagrinėti knygų kalbos pavyzdžius. J. Naikelytė, tyrusi šios programos didaktinius principus ir detalčiai peržvelgusi visus jos skyrius, pažymėjo, kad vaikai pagal šią programą turėjo mokytis ne tik literatūrinės (bendrinės) kalbos, bet kartu įgyti supratimą apie grožinės literatūros kūrinius. J. Jablonskis gramatinį nagrinėjimą susiejo su literatūrine kūrinio analize (Naikelytė 1917, 41–43). Šią programą M. Karčiauskienė vertino kaip didžiulį laimėjimą lietuviškoje mokykloje (Karčiauskienė 1958, 81)²⁵.

Pagal šią programą pradžios mokykloje buvo rekomenduoti naudoti šie vadovėliai: A. Kriščiukaičio-Aišbės ir P. Višinskio elementoriai, Žemaitės *Rinkinėlis vaikams*, Vlodo Laumenskio (L. Ladislavo) *Žiupsnelis*²⁶. Vyresniesiems skyriams buvo rekomenduojama: *Lietuvių pasakos*, *Vaikų rinkinys* (1905), Sergejaus Mečiaus *Trumpas žemės aprašymas*²⁷, Poliaus Bėro *Dievo galybė* (1905) (Skabeika 1914, 2). Kaip matyti, Žemaitės *Rinkinėlis vaikams* pateko į leistinių mokyklose naudoti vadovėlių sąrašą.

Kauno regioniniame valstybės archyve saugomas 1906 m. rugsėjo 11–13 d. Kauno gubernijos mokyklų direkcijos posėdžio protokolas liudija, kad kai buvo svarstoma ir

²⁵ Palyginusi Jablonskio ir rusų kalbos, patvirtintos 1907 metais, skaitymo programas, M. Karčiauskienė prieina prie išvados, kad abiejų programų sudarymo principai iš esmės nesiskiria, jiems daug įtakos turėjo vienas žymiausių aiškinamojo skaitymo specialistų Rusijoje V. A. Flerovas, ejęs Vilniaus mokymo apygardos globėjo pavaduotojo pareigas (Karčiauskienė 1958, 82).

²⁶ Vadovėlis sulaukė pakartotinių leidimų: 1906, 1909, 1911, 1913 metais. Jo redaktoriumi, spėjama, taip pat buvęs J. Jablonskis (Urbas 1962, 14). Anot Karčiauskienės, literatūriniu bei psichologiniu-pedagoginiu požiūriu dauguma šioje skaitymų knygoje skelbtų tekstų gana vykę. Didžiausiu jo trūkumu ji mano esant nevienodo sunkumo tekstus, tad lieka neaišku, kokiam mokymosi etapui jis skirtas (Karčiauskienė 1958, 87–90). Knygoje pateikiami tik poezijos pavyzdžiai: A. Baranausko „Anykščių šilelio“ ištrauka, V. Kudirkos pasakėčios, Simono Stanevičiaus „Arklys ir meška“ (pakeistu pavadinimu „Arklys ir lokys“), Antano Vienažindžio „Darželis“ ir kt.

²⁷ Prie šio J. Tūbelio atlikto vadovėlio vertimo ranką taip pat buvo pridėjęs Jablonskis (Urbas 1962, 14).

patvirtinta vadinamoji J. Jablonskio lietuvių kalbos programa, Jablonskiui, tuomečiam Panevėžio mokytojų seminarijos mokytojui, ir lietuviškų knygų cenzoriui Vilniuje Aleksandriui Itomlenskiui buvo pavesta apžvelgti ir įvertinti lietuvių kalbai dėstyti skirtus vadovėlius (Protokolas 1906, 58 recto). Pagal šį protokolą, J. Jablonskis ir A. Itomlenskis geriausiai laikė šiuos vadovėlius: Kriščiukaičio-Aišbės *Naują elementorių* (1905), Višinskio *Elementorių* (1905), Žemaitės *Rinkinėlių vaikams* (1904), L. Ladislavo *Žiupsnelį* (1906), Bendoriaus *Vaikų žvaigždutę* (1905), *Lietuvių pasakas*, (1905), S. Mečiaus *Trumpą žemės aprašymą*, J. Juškytės *Vaikų skaitymėlius* (1905) ir P. Bero *Dievo galybę* (1905). Protokole teigiama, kad, Jablonskio nuomone, geriausias to meto elementorius yra Kriščiukaičio, antrasis pagal gerumą – Višinskio²⁸. Pastarasis tinkamesnis žemaičiams, nes jame esama tik šiai tarmei būdingų žodžių. Žemaitės *Rinkinėlis vaikams*, teigiama, galėtų būti pirmą knygą iškart po elementoriaus. Tiesa, nurodoma, kad pakartotiniame šio rinkinėlio leidime (sakoma, kad pirmasis leidimas jau išparduotas) reikia išimti dvi frazes: „Dievo duo[t]as – tai nesizėgnok“ ir „Ta davatkėlė tai tikra rupužėlė“ (Protokolas 1906, 59 verso)²⁹. *Žiupsnelis*, *Vaikų skaitymėliai* ir *Vaikų žvaigždutė* pristatytos kaip galimos chrestomatijos pirmų ir antrų metų skaitiniams. Geriausia jų, Jablonskio manymu, *Žiupsnelis*, nes esą kitose dviejose daug nereikalingų dalykų, jų kalba prastesnė ir turinys skurdesnis³⁰. *Lietuvių pasakas*, *Vaikų rinkinys*; *Trumpas žemės aprašymas* ir *Dievo galybė* rekomenduoti tik kaip papildomos knygos, trūkstant skaitinių, kuriuose būtų liaudies pasakų, straipsnių geografijos ir istorijos temomis. *Lietuviškos pasakos* siūlytos naudoti mokslo pradžioje, kitos dvi knygos esą tinkamos jau pažengusiems moksleiviams. Kaip rodo protokolas, iš viso rekomenduoto sąrašo iš esmės visos knygos buvo patvirtintos, išskyrus dvi – J. Juškytės *Vaikų skaitymėlius* ir P. Bendoriaus *Vaikų žvaigždutę* (Protokolas 1906, 58 verso). Prie 1914 metais publikuoto Jablonskio programos vertimo pridėtas rekomenduojamų vadovėlių sąrašas visiškai sutampa su posėdyje patvirtintų vadovėlių sąrašu³¹.

Panaikinus ribojimus dėl lietuvių kalbos dėstyimo vidurinėse mokyklose, pirmiausia ji pradėta dėstyti Vilniaus mokyklose. 1906 m. vasarį Jablonskis pradėjo dėstyti lietuvių kalbą Vilniaus realinėje mokykloje, vėliau Vilniaus Veros Prozorovos privačioje mergaičių gimnazijoje, kovą – Vilniaus pirmojoje ir antrojoje valstybinėje berniukų gimnazijose. Tais pačiais metais rugpjūtį jis pradėjo dirbti Panevėžio mokytojų seminarijoje (Mastianica 2016, 81; Piročkinas 1974, 39). Tad VŠA globėjo B. von Volfo 1906 m. spalio 28 d. pa-

²⁸ Įdomu tai, kad Karčiauskienė sudaro gana panašų geriausių elementorių sąrašą, vertindama, kiek juose atsižvelgiama į vaiko sugebėjimus, psichologiją. Tiesa, geriausiu laikomas Višinskio elementorius, o sąrašo gale – Kriščiukaičio-Aišbės *Naujas elementorius* (Karčiauskienė 1958, 84).

²⁹ Rekomenduodamas iš Žemaitės *Rinkinėlio vaikams* pašalinti konkrečias frazes, Jablonskis reagavo į katalikiškoje spaudoje išsakytą kritiką (Pakalniškis 1905, 309–310).

³⁰ Čia akivaizdžiai matyti Jablonskio prielankumas Žemaitės knygelei, nes jis pats redagavo J. Juškytės *Skaitymėlius vaikams*, todėl šios knygos kalbai didelių priekaištų neturėjo būti. Be to, šioje skaitymų knygoje buvo tikrai pateikta daug ir įdomios medžiagos apie vaikams gerai pažįstamą namų, kaimo aplinką bei dalykus, peržengiančius kaimiško gyvenimo ribas. *Vaikų žvaigždutė* taip pat gerai vertinta M. Karčiauskienės, todėl teiginys apie šių knygų turinio skurdumą, manau, neatitiko tikrovės.

³¹ Jablonskio įtaka įvedant į mokymosi procesą vienus ar kitus vadovėlius buvo susijusi ne tik su jo rengtomis mokymo programomis ar dalyvavimu mokyklų direkcijos veikloje, bet ir su lietuvių inteligentijos organizuotais konkursais parašyti geriausių vadovėlių. Jablonskis 1907 m. rugpjūčio 7 d. Vadovėlių konkurso komiteto buvo įtrauktas į „teisėjus“, vadovėlių vertintojus (Konkurso 1907, 2).

tvirtinta J. Jablonskio parengta lietuvių kalbos programa Panevėžio mokytojų seminarijai buvo paremta jo paties mokymo patirtimi. Šią programą, rusų kalba ir vertimą į lietuvių kalbą, kartu su prieš tai lietuvių kalbą Panevėžio gimnazijoje dėsciusio Vladimiro Lukino programa rusų kalba, 1974 metais A. Piročkinas paskelbė *Mūsų kalboje* (Piročkinas 1974, 38–44). Jablonskio programa gana bendro pobūdžio. Nors parengiamojoje, pirmoje ir antroje klasėje numatyta pamokų metu skaityti poezijos ir prozos kūrinius (siūloma pradėti nuo lengvesnių ir pereiti prie sudėtingesnių), o antroje klasėje, lyginant liaudies kūrybą su senąja raštija, susipažinti su „žymiaisiais tiek dabarties, tiek praeities lietuvių raštijos atstovais“, tačiau nenurodomi jokie konkretūs autoriai ar kūriniai (Piročkinas 1974, 42–42). Trečioje klasėje turi būti sistemiškai išdėstyta svarbiausieji lietuvių literatūros raidos istorijos momentai, tačiau nesukonkretinta. Gaila, tačiau čia nenurodytas ir rekomenduojamų vadovėlių sąrašas.

Vieno iš Panevėžio mokytojų seminarijos mokinio atsiminimai apie J. Jablonskio vestas lietuvių kalbos pamokas rodytų, kad Žemaitės *Rinkinėlis vaikams* buvusi parankinė mokymo priemonė pirmaisiais mokslo metais net ir mokytojų seminarijoje. Ją turėjo įsigiję seminaristai, iš jos garsiai skaitydavęs pamokų metu ir pats Jablonskis: „Niekumet nepamiršiu, kaip J.[onas] J. [ablonskis] skaitydavo klasej iš ‚Rinkinėlio‘ pasakėles: jis skaitydavo jas tokia aiškia kalba, intonaciją ir mimiką darydavo tokią tinkamą, jog mokiniai, lyg maži vaikai, tik laukdavo, kada čia jis vėl ką nors (kad ir tą patį) ims skaityti“ (Atsiminimai 2010, 164). Kad šie skaitymai turėję didžiulį poveikį, liudija ir tas faktas, kad, Jablonskiui išvykus iš Panevėžio į Brestą, moksleiviai galėję iš atminties sakyti „jo skaitytąsias pasakaites“ (ten pat, 167), t. y. tekstus iš Žemaitės *Rinkinėlio vaikams*.

Apžvelgus Jablonskio rengtas programas pradinėms mokykloms ir Panevėžio mokytojų seminarijai, matyti, kad programų rengėjas kryptingai į švietimo sistemą siekė įvesti jo paties parengtą ir redaguotą Žemaitės *Rinkinėlių vaikams*. Teigti, kad Jablonskis tendencingai rekomendavo savo paties redaguotas, parengtas knygas, neleidžia faktas, jog J. Juškytės *Skaitymėliai vaikams*, taip pat jo redaguoti, vis dėlto nepateko į rekomenduojamų knygų sąrašą. Dėl labai bendro programos pobūdžio ir nesant rekomenduojamų knygų sąrašo, sunku spręsti dėl Žemaitės kūrybai iš tikrųjų teikto dėmesio ir reikšmės gimnazijoje vykusiose lietuvių kalbos pamokose. Kaip liudija išlikę buvusių Panevėžio gimnazijos mokinių atsiminimai, ir šioje mokykloje Jablonskis į mokymo procesą įtraukė minimą Žemaitės pradžiamokslį.

3.4. Lietuvių kalbos programos Suvalkų gubernijoje (1907–1908).

Justino Matulevičiaus lietuvių kalbos programa

LVI A yra saugomi 1909 metų Varšuvos ir Vilniaus švietimo apygardų globėjų susirašinėjimo dokumentai, tarp kurių yra išlikusios lietuvių kalbos programos, pagal kurias buvo dėstoma Suvalkų vyrų gimnazijoje, Veiverių mokytojų seminarijoje, Seinų triklasėje miesto mokykloje ir parengiamojoje bei pirmoje Marijampolės „Žiburio“ draugijos keturklasėje mergaičių progimnazijoje (Programa 1908 a-b)³². 1908 m. balandžio 30 d. rašte nr. 3554

³² Dėkoju dr. O. Mastianicai-Stankevič už nuorodą į šį fondą.

Varšuvos švietimo apygardos globėjas informuoja, kad šios programos nebuvo siūstos Liaudies švietimo ministerijai patvirtinti.

1909 m. gegužės 10 d. rašte nr. 30717, skirtame Vilniaus švietimo apygardos globėjui, Varšuvos švietimo apygardos globėjas praneša, kad dėlto, jog lietuvių apgyvendintose vietovėse nėra nusistovėjęsios lietuvių kalbos programos, jis paprašęs tokią parengti Suvalkų vyrų gimnazijos mokytojo Matulevičiaus. Reaguojant į prašymą, programa atsiūsta. Rašte teigiama, kad pagal ją Matulevičius dirbo Suvalkų vyrų gimnazijoje. Tačiau globėjas pasigedęs konkretumo (programa esą buvusi bendro pobūdžio), todėl paprašęs šią programą detalizuoti, nurodant konkrečius autorius ir jų kūrinius. Globėjo prašymas buvo įvykdytas ir jam buvo atsiūstas programos papildymas. Ši Justino Matulevičiaus išsami programa su papildymais yra išlikusi. Kol kas pavyko aptikti tik trumpus J. Matulevičiaus programos paminėjimus³³. Apie programos autorių žinių itin mažai. Aišku, kad jis buvęs Veiverių mokytojų seminarijos auklėtinis, greičiausiai vienas iš vadovėlio *Mūsų dirva* bendraautorių³⁴.

Šios programos atskleidžia lietuvių kalbos dėstymo tendencijas, jos turinį ir mokymo procese naudotus vadovėlius Suvalkų gubernijos mokyklose. Pradžios mokyklų lietuvių kalbos programa labai bendra. Pamokose atliekamos aiškinamojo skaitymo užduotys, atpasakojami perskaityti tekstai, mokomasi mintinai eilėraščių ir pasakėčių. Per aiškinamojo skaitymo pamokas praktiškai susipažįstama su elementariosiomis gramatikos žiniomis. Nei vadovėliai, nei kūriniai programoje nenurodyti.

Suvalkų gimnazijos programoje, parengtoje J. Matulevičiaus, numatyta parengiamojame pirmoje ir antroje klasėje turėti aiškinamojo skaitymo pamokas, naudojamosi J. Juškytės *Vaikų skaitymėliais*. Trečios ir ketvirtos klasės vadovėliai nenurodyti. O štai penktoje klasėje skaitomos ir smulkiai analizuojamos ištraukos iš Juozo Gabrio knygos *Trumpas Lietuvos aprašymas*. Šeštoje klasėje dėmesio skiriama raštijos pradžiai, aptariamai XVI–XVIII a. rašytojai, skaitoma K. Donelaičio *Metai*. Septintoje klasėje tęsiamas literatūros istorijos mokymasis – susipažįstama su XIX a. ketvirčio ir „pirmo periodo pabaigos“ lietuvių autoriais. Atsiranda smulki atrinktų rašytojų kūrinių ištraukų analizė. Aštuonjoje klasėje pristatomi paskutinio XIX a. ketvirčio, kuris vadinamas antruoju lietuvių raštijos periodu, rašytojai. Numatyta skaityti šio periodo rašytojų kūrinių ištraukas,

³³ „Suvalkų gubernijos vidurinėse mokyklose (Suvalkų ir Marijampolės gimnazijose) lietuvių kalba buvo dėstoma pagal to dalyko mokytojo Justino Matulevičiaus parengtą programą“ (Karčiauskienė 1983, 265). Dar šią programą pamini Motiejus Gustaitis, pristatydamas Petro Kriauciūno 1912–1913 m. sudarytą lietuvių kalbos ir raštijos programą (Gustaitis 1926, 88). Jis pažymi, kad ši programa nebuvo patvirtinta.

³⁴ M. Karčiauskienė mini lietuvių kalbos programos sudarytoją Justiną Matulevičių, o vienu iš *Mūsų dirvos* autorių vadina Joną Matulevičių (Karčiauskienė 1983, 293). Čia greičiausiai yra įsivėlusį klaidą, nes LIBIS *Mūsų dirvos* autorių rekonstruoja kaip Justiną Matulevičių. Taip pat ir Veiverių mokytojų seminarijos trumpos istorijos pabaigoje, V. Kudirkos sudarytame seminarijos auklėtinių parengtų vadovėlių sąraše *Mūsų dirvos* bendraautoriumi įvardijamas Justinas Matulevičius (Kudirka 1970, 83). Tikėtina, kad abu Veiverių mokytojų seminarijos auklėtiniai, lietuvių kalbos mokytojai, Mečislovas Vasiliauskas ir Justinas Matulevičius, galėjo imtis bendro darbo – vadovėlio rašymo (Kudirka 1996, 42–43). Pedagoginėje literatūroje minimas dar vienas Veiverių seminarijos auklėtinis – Antanas Matulevičius, 1908–1909 metais neatlygintinai dėstęs lietuvių kalbą toje pačioje mokykloje (Karčiauskienė 1989, 173; Kudirka 1970, 30–31). Jis buvo parengęs vadovėlį *Aritmetikos uždavinynas pradedamajai mokyklai. Pirmieji metai*, išleistas Peterburge 1916 metais. Trūksta informacijos, ar kokie nors gimintystės ryšiai sieja Justiną ir Antaną Matulevičius.

tiesa, konkretūs rašytojai nenurodyti. Taigi gimnazijoje pagal šią programą buvo išdėstoma literatūros istorija nuo XVI a. pabaigos iki XIX a. paskutinio ketvirčio. Vienintelis trumpojoje programos versijoje įvardytas autorius – K. Donelaitis.

J. Matulevičiaus lietuvių kalbos programos vyrų gimnazijai papildymuose smulkiau išdėstoma, kaip turi būti mokomasi gramatikos, kaip turėtų būti atliekamos aiškinamojo skaitymo užduotys parengiamojoje ir pirmose penkiose gimnazijos klasėse. Šeštoje klasėje, analizuojant konkrečių autorių kūrinius, dėmesio turi būti kreipiama į stilistinius bei istorinius ir literatūrinius jo bruožus. Toliau Matulaitis, kaip ir buvo švietimo apygardos globėjo prašytas, pateikia papildymų, t. y. nurodo, kokie kūriniai ir autoriai pristatomi mokantis vieną ar kitą literatūros istorijos periodą. Antai šeštoje klasėje mokantis XVI–XVIII a. literatūrą nurodomi šie autoriai³⁵: Masvidis-Vaitkūnas [Mažvydas], Mikalojus Daukša, Konstantinas Sirvydas, Kristijonas Donelaitis. Aptariama Donelaičio poemos įtaka lietuvių raštijai. Septintoje klasėje skaitomi pavyzdžiai iš XIX a. literatūros, minimi šie autoriai: Simonas Stanevičius, Dionizas Poška, Liudvikas Rėza, Antanas Tatarė, Simonas Daukantas, Motiejus Valančius. Aštuntoje klasėje išeinama Antano Baranausko *Anykščių šilelis*, Pietario *Algimantas*, Kudirkos *Įvairios eilės* ir *Keleiviai* (proza), P. Armino *Kaimo mokykla*, A. Dambrausko-Jakšto *Dainų skrynelė*, Maironio *Pavasario balsai*, poema *Jaunoji Lietuva*. Po to pateikiamas eilėraščių, išmokstamų mintinai, sąrašas: iš visų 20 parengiamojoje ir pirmose penkiose klasėse nurodytų eilėraščių net šeši J. Šnapščio-Margalio, aštuoni Kudirkos tekstai (verstos pasakėčios, originalūs kūriniai). Vyresnėse klasėse nurodyta mintinai išmokti net 14 Maironio eilėraščių. Šio papildymo gale pateikiamas ir mokiniams rekomenduojamų vadovėlių sąrašas. Gramatikų grupėje išvardyta: Gabrio *Trumpas lietuvių kalbos vadovėlis*, P. Kriaušaičio (Petro Avižonio ir Jono Jablonskio parengta) *Lietuvių kalbos gramatika* ir kt. Į chrestomatijų sąrašą įtraukta: Juškytės *Vaikų skaitymėliai*, M. Vasiliausko ir J. Matulevičiaus *Mūsų dirva*, Gabrio *Skaitymo knyga mažiems ir dideliems*, Volterio chrestomatijos I ir II dalys. Literatūros istorijos grupei priskirti trys vadovėliai: Maironio *Trumpa Lietuvių rašliavos apžvalga*, Šliūpo *Lietuvizkiejie rasztai ir rasztininkai*, Gabrio *Lietuvos aprašymas*.

Kaip matyti, į vadovėlių sąrašą įtrauktas vadovėlis *Mūsų dirva*, pasirodęs tik 1907 metais. Toks operatyvumas galėtų patvirtinti spėjimą, kad jis parengtas paties programos sudarytojo. Šioje knygoje greta didesnę knygos dalį sudarančių gamtamokslių tekstelių, greičiausiai parašytų vadovėlio autorių, teikiama ir grožinės kūrybos tekstų, daugiausia poezijos: Margalio, Jono Krikščiūno-Jovaro, A. Jakšto, taip pat keletas Maironio eilėraščių, A. Baranausko poemos *Anykščių šilelis* ištrauka. Žemaitės kūrinių ištraukų šioje knygoje nėra.

Nurodytame gramatikų skyriuje Juozo Gabrio *Trumpame lietuvių kalbos vadovylyje* medžiaga dėliojama pagal dėstomą lietuvių kalbos gramatiką. Prie kiekvienos temos yra užduotis, susieta su tekstu. Daiktavardžio skiltyje pateikiamas vienas iš Žemaitės *Rinkinio vaikams* tekstų – pasakojimas apie mažąją Onelę (Gabrys 1906, 10–11). Tačiau čia susiduriame su XX a. pradžia būdinga praktika neskelbti knygoje panaudoto teksto autoriaus pavardės.

³⁵ Kadangi ši programa ir jos papildymai aptariami pirmą kartą ir ji nėra niekur skelbta, nurodau visus čia surašytus autorius. Autorių pavardės programoje užrašytos kirilika, kaip ir visa programa.

To paties autoriaus *Skaitymo knyga*, pasirodžiusi 1908 metais (tais pačiais, kai išsiųstas programos projektas), įtraukta į vadovėlių, turinčių formuoti literatūros istorijos vaizdinį sąrašą. Šios skaitymų knygos autoriaus teigimu, jos tikslas – supažindinti moksleivius su tautine literatūra. Ji parengta kitų Vakarų Europos šalių chrestomatijų pavyzdžiu. Chrestomatijos skaitiniai prasideda nuo lietuvių liaudies pasakų, vėliau įdėta K. Donelaičio pasakėčios, ištraukos iš *Metų*, pateikiama M. Valančiaus prozos kūrinių ištraukų, Petro Armino-Trupinėlio eilėraščių, Baranausko *Anykščių šilelio* pavyzdžiai. Iš XIX a. pabaigos prozininkų gana plačiai pristatyta G. Petkevičaitės-Bitės kūryba, jai reprezentuoti skirta net 30 chrestomatijos puslapių. Iš Šatrijos Raganos kūrinių į chrestomatiją sudėti tik istoriniai pasakojimai. Paskutinis šio laikotarpio autorius – Jonas Biliūnas³⁶. Žemaitės kūrinių šioje chrestomatijoje nėra.

Juozas Gabrys-Paršaitis buvo baigęs Marijampolės gimnaziją, bendradarbiavo *Varpe* ir *Ūkininke*, buvo vienas jų redaktorių, tad tikrai turėjo žinoti Žemaitę ir jos kūrinius, kurių dauguma aptariamam periodu ir buvo skelbti šiuose laikraščiuose. Inga Stepukonienė yra atradusi J. Gabrio atvirlaiškį P. Višinskiui. Šiame atvirlaiškyje Gabrys skundžiasi, kad nežino, ką daryti su Žemaitės raštu, nes, nemokėdamas žemaitiškai, bijosi jį visai sugadinti (Paršaičio atvirlaiškis 1905 04 09). Mokslininkė prieina prie išvados, kad Gabriui Višinskis buvo patikėjęs Žemaitės raštų redagavimo darbą (Stepukonienė 2016). Tad su jos tekstais šis asmuo buvo pažįstamas iš itin arti. Juozas Gabrys taip pat buvo vienas iš pirmųjų Vinco Kudirkos biografų, 1910 metais parengė ir išleido šešis toms V. Kudirkos raštų. XX a. pradžios literatūros kritikoje išryškėjo V. Kudirkos ir Žemaitės priešprieša: Kudirka laikytas lietuviškosios inteligentijos švietėju, jos vedliu, o Žemaitė – valstiečių skaitytojų autore (Bitė 1907, 3). Tad galima tik spėti, kad J. Gabrys, ypatingą dėmesį skyręs Kudirkai, Žemaitės nelaikė tokia autore, kuri galėtų reprezentuoti tautišką lietuvių literatūrą.

Veiverių mokytojų seminarijoje, pagal programą, pirmame kurse smulkiai išdėstoma gramatika, atliekamos praktinės užduotys – mintinai mokomasi eilėraščių ir pasakėčių. Taip pat numatyta eilėraščių vertimas iš rusų kalbos į lietuvių kalbą ir atvirkščiai. Antrame kurse mokomasi kai kurių lietuvių rašytojų (P. Vaičiūčio, P. Armino, D. Poškos, K. Donelaičio ir kt.) biografijos. Mokomasi žodžiu ir raštu atpasakoti perskaitytas legendas apie Vilniaus atsiradimą, apie Brutenį ir Vaidevutį ir kt. Įvardyti ir mintinai išmokstami eilėraščiai³⁷. Trečiame kurse pereinama trumpa literatūros istorija su rašytojų biografijomis.

Seinų triklasės miesto mokyklos lietuvių kalbos programoje rašoma, kad pirmame skyriuje abėcėlės mokomasi pagal Bendoriaus *Vaikų žvaigždutę*, antrame skyriuje aiškinamasis skaitymas pagal Kriščiukaičio *Naują elementorių*, trečiame skyriuje skaitymo užduotys atliekamos iš *Vaikų žvaigždutės*. Trečioje klasėje pirmame ir antrame skyriuje aiškinamojo skaitymo užduotys atliekamos iš *Lietuvių pasakų*, mokomasi mintinai eilėraščių.

³⁶ J. Biliūnas buvo Gabrio bičiulis, su kuriuo jis susirašinėjo būdamas tremtyje Odesoje, tad gana išsamų šio autoriaus kūrybos pristatymą chrestomatijoje galėjo lemti ir asmeniniai motyvai.

³⁷ Juozas Kudirka mini, kad naujas mokytojas A. Matulevičius 1908–1909 metais mokė pagal J. Gabrio ir J. Damijonaičio vadovėlius. Pateikiamas užduodamų kūrinių sąrašas iš esmės sutampa su čia išdėstytoju (Kudirka 1970, 30).

Keturklasės moterų progimnazijos „Žiburys“ Marijampolėje lietuvių kalbos programa itin glausta, nes gimnazija atidaryta tik 1907 metais. Programos išsiuntimo metu šioje mokyimo įstaigoje vyko tik parengiamosios ir pirmos klasės pamokos. Tad parengiamojoje klasėje yra aiškinamasis skaitymas, atsakinėjimas į klausimus, atpasakojimas, eilėraščių mokymasis mintinai. Atliekami įvairūs rašto darbai. Vadovėliai šioje programoje nenurodyti.

1907–1908 metų Suvalkų gubernijos mokyklų (pradžios, Seinų triklasės miesto mokyklos, Seinų vyrų gimnazijos, Veiverių mokytojų seminarijos, Marijampolės „Žiburio“ progimnazijos) mokymo programose Žemaitė nepasirodo nei kaip pradžiamokslio autorė, nei kaip žymesnė XIX amžiaus prozininkė. Matulevičiaus pateikti programos papildymai liudija, kad, dėstant XVI–XIX a. literatūros istoriją, gimnazijos mokiniai buvo supažindinami su visais rašytojais, kurie bene visi yra išlikę didžiajame lietuvių literatūros istorijos pasakojime: nuo Mažvydo iki Maironio. Susidaro įspūdis, kad svarbiausiu XIX a. pabaigos prozininku išskyla V. Pietaris su romanu *Algimantas*, pirmąsyk paskelbtu 1904–1905 metais. Žemaitę, kaip vieno apsakymo autorę, gimnazistai galėjo pažinti, skaitydami Volterio chrestomatiją, aptikti paminėtą greta kitų moterų prozininkių Maironio „Trumpoje Lietuvių rašliavos apžvalgoje“.

3.5. Juozo Kairiūkščio lietuvių kalbos programa

Juozas Kairiūkštis, Veiverių mokytojų seminarijos auklėtinis, joje dėstęs lietuvių kalbą su trumpomis pertraukomis 1872–1908 metais, rusų kalbą ir istoriją Seinų kunigų seminarijoje 1886–1903 metais, 1911 metų spalį pradėjo dėstyti lietuvių kalbą Vilniaus pirmojoje valstybinėje berniukų gimnazijoje, Vilniaus realinėje mokykloje ir Michailo Pavlovskio privačioje berniukų gimnazijoje su valstybinės gimnazijos teisėmis. O. Mastianicos teigimu, Kairiūkščio iniciatyva iki pat 1914 metų lietuvių kalbos buvo mokoma visose (su keliomis išimtimis) Vilniaus valstybinėse mokyklose bei dviejose iš penkių tuo metu veikusiu privačių mokyklų, turėjusių valstybinių gimnazijų teises (Mastianica 2016, 81–82). 1912 metais laikraštyje „Viltis“ J. Kairiūkštis paskelbė lietuvių kalbos programą, kuria jis pats rėmėsi vesdamas lietuvių kalbos pamokas. Ji buvo skirta parengiamajai ir 8 gimnazijos klasėms (Kairiūkštis 1912, 2–3)³⁸. Pradžioje, nusakant bendruosius programos principus, išskiriamas

³⁸ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos rankraščių skyriuje yra saugomas mašinraštis rusų kalba, kuris iš esmės atitinka 1912 metais „Viltyje“ skelbtą J. Kairiūkščio lietuvių kalbos programą vidurinėms mokykloms. Dokumento apraše nurodoma, kad tai „Lietuvių kalbos programa vidurinėms mokykloms, XX a. pr. rusų, liet.“. Iki šiol šis dokumentas nebuvo susietas su skelbtąja Kairiūkščio programa ir nėra mokslinėje literatūroje aptartas. Archyve saugoma programa šiek tiek glaustesnė, nors visas medžiagos dėstymas yra toks pat (keletas pakeitimų VI ir VII klasės pamokose). Trumpesni ir VIII klasėje nurodomų XIX a. autorių kūrybos sąrašai. Pvz., Žemaitės minimas tik vienas apsakymas – „Dvejos laidotuvės, dveji palaikai“, o laikraštyje skelbtoje programoje – net 5 apsakymai. Turbūt pats didžiausias ir įdomiausias skirtumas, susijęs su M. Valančiumi. Archyvine dokumente su juo siūloma susipažinti kaip su liaudies, religiniu rašytoju ir istoriku. Mokant turi būti pabrėžiami jo nuopelnai keliant raštینگumą, kovojant už blaivybę Lietuvoje. Valančiaus kūrinių ypatybės nusakomos kaip „jo žodžio“ paprastumas, gyvumas, vaizdingumas ir grožis. Minimas ir bandymas išleisti pirmąjį žurnalą lietuvių kalba, draugystė ir nesupratimai su Simonu Daukančiu. Pamokose turėtų būti aptarta Valančiaus įtaka nacionaliniam sąmoningumui „lietuviško katalikiško dvasingumo rėmuose“, jo sekėjai ir mokiniai. Pro akis nepraslysta „protingai lojali“ Valančiaus politika 1863 metais ir to nauda Lietuvai (Kairiūkštis ?, l. 4). Šis išplėtotas Valančiaus asmenybės, veiklos, kūrinių aprašymas iškrinta iš visos programos detalumu ir apimtimi. Bet įdomiausia tai, kad viso to nėra laikraštyje spausdintoje programoje. Reikia didesnio ir išsamesnio tyrimo išsiaiškinti, ar šis autorius praleistas dėl laikraščio leidėjų klaidos, ar dėl kokių kitų priežasčių.

susipažinimas su literatūra pagal žanrus (proza, poezija, drama). Literatūros dėstymas remiasi grožinės ir liaudies kūrybos palyginimu. Pačioje programos pabaigoje numatyta supažindinti su trumpa raštijos apžvalga. Gilesnis literatūros studijavimas, pagal šią programą, turėtų prasidėti tik penktoje klasėje, mokantis įvairių stilistinių figūrų, jas atpažįstant konkrečiuose literatūros kūriniuose (nurodyti Maironio, Jakšto eilėraščiai, Baranausko *Anykščių šilelis*). Šeštoje klasėje turėtų prasidėti pažintis su literatūros žanrais – poezija ir proza (prozos pavyzdžiai – iš Valančiaus, Biliūno kūrybos). Septintoje klasėje toliau gilinamasi į poeziją ir prozą. Šioje klasėje prozos veikalų sąrašas ilgesnis: nurodoma skaityti Antano Petrausko *Laisvės metu* (1908), Lazdynų Pelėdos *Klaidą*, Šatrijos Raganos *Vincą Stonį, Viktorę, Idiliją*³⁹. Šioje klasėje taip pat mokoma apie liaudies epą (čia nurodomos pasakos – *Eglė žalčių karalienė, Apie dvylika brolių juodvarniais lakstančių, Sigutė* ir kt.) ir rašytojų poemas – Baranausko *Anykščių šilėlį*, Donelaičio *Metų* atskiras dalis. Septintoje klasėje numatyta susipažinti su dramos žanru. Komedijos pavyzdžiu turi pasitarnauti Keturakio *Amerika Pirtyje*, dramos – Dviejų Moterų *Parduota laimė*, o tragedijos – Liudo Giros *Kerštas*. Ir štai devintoje klasėje nuosekliai nuo pat XVI amžiaus iki XX a. pradžios turi būti išeinama lietuvių raštijos istorija. Palyginti su anksčiau aptartomis programomis gimnazijoms, šioji dar labiau išplėsta – atsiranda naujų, anksčiau nemintų vardų, pavyzdžiui, Merkelis Giedraitis, Danielius Kleinas, Jurgis Pabrėža ir kt. Šioje programoje paskutinis XIX a. ketvirtis apibrėžiamas kaip „naujo raštijos periodo pradžia“. Jo atskaitos tašku, kaip ir dabartinėje literatūros istorijoje, laikoma *Aušros* pasirodymas. Į rimtesniųjų rašytojų sąrašą, kuri sudaro net 22 pozicijos, įeina ir kanone įsitvirtinę autoriai (Kudirka, Maironis), ir, iš šių dienų pozicijos žvelgiant, į kanono periferiją nustumti ar visai iš jo išnykę rašytojai (A. Jakštas, J. Šnapštys-Margalis, J. Geručio pseudonimu pasirašinęs Jonas Balvočius, Dėde Antanazu pasirašinęs Kazimieras Pakalniškis). Prozininkų sąrašė greta Pietario, Šatrijos Raganos, Bitės, Lazdynų Pelėdos nurodyta ir Žemaitė.

Visas skaitymo užduotis, nurodant net ir konkrečius tekstų pavadinimus, siūloma atlikti iš vadovėlio *Mūsų dirva*. Kaip ir buvo minėta, šioje knygoje daugiausia įdėta poezijos tekstų, Žemaitės kūrybos ten nėra. Dar vienas programos autoriaus pirmų-ketvirtų metų pamokoms siūlomas vadovėlis – Juozo Gabrio *Trumpas lietuvių kalbos vadovėlis*. Penktaisiais mokymo metais mokytis taisyklingos, gražios ir aiškios kalbos siūloma iš Liudo Giros parengtos knygos *Lietuva pavasarį, vasarą, rudenį ir žiemą* (1911).

Stabelėsiu ties šia įdomiu principu sudaryta skaitinių knyga. Tiek poezijos, tiek prozos tekstai joje yra sugrupuoti pagal metų laikus. Tad skelbiamame kūrinyje ar jo ištraukoje (tai ypač galioja prozos tekstams) turi būti atpažįstamas konkretaus metų laiko gamtos vaizdinys. Kadangi šioje chrestomatijoje svarbiausias žymuo, liudijantis teksto kilmę, yra autoriaus vardas ir pavardė ar pseudonimas, jie dažnu atveju pateikiami kaip kūrinio antraštė. Pasakytina, kad pagal metų laikų principą atrinktų ištraukų daugiausia priklauso Žemaitėi. Skaitiniuose jų yra net 20, o tai sudaro beveik šeštadalį visų skelbiamų ištraukų. Tiesa, jos paimtos tik iš septynių apsakymų. Daugiausia, net septynios, – iš apsakymo

³⁹ Dabar visai pamiršta apysaka *Laisvės metu* buvo išspausdinta 1908 metais, Lazdynų Pelėdos *Klaida* – 1909 metais. Matyti, kad programos rengėjas labai operatyviai reagavo į literatūros naujienas – į ją buvo įtraukti ir ką tik pasirodę lietuvių rašytojų kūriniai.

„Sučiuptas velnias“, antrasis pagal parankumą buvo apsakymas „Petras Kurmelis“, iš jo yra šešios ištraukos. Svarbu pabrėžti, kad 16 kūrinių „kilmė“, t. y. kūrinio pavadinimas, nurodyta „Paveikslai“ (nedetalizuojant, kuris iš jų). Iki 1913–1914 metų, kai leidžiant Žemaitės *Raštus* duoti jau dabar mums įprasti šių kūrinių pavadinimai, apsakymai „Marti“, „Petras Kurmelis“, „Sučiuptas velnias“, jie buvo žinomi tik kaip „Paveikslai“. Įdomu, kad ir 1920 metų pakartotiniame L. Giros chrestomatijos leidime išlieka tas pats kūrinių pavadinimas. Kitų apsakymų su konkrečiu pavadinimu („Mėšlavežis“, „Budynė“, „Stebuklai“, „Ne Gadaj / Sapnas“), pateikta tik po vieną ištrauką.

Kita, pagal ištraukų skaičių, labiausiai chrestomatijoje pristatyta autorė yra Šatrijos Ragana, jos ištraukų yra aštuonios, trečias pagal dažnumą prozininkas yra Pietaris, pateiktos šešios jo kūrinių ištraukos. Po penkias ištraukas yra iš Biliūno ir Petkevičaitės-Bitės kūrybos, kurios, tiesa, autorystė paslepiama po inicialais G. P. Po keturias ištraukas yra iš Juozo Tumo Vaižganto ir Lazdynų Pelėdos kūrinių. Antras pagal ištraukų kiekį autorius šioje chrestomatijoje yra Maironis, jo pavardė pasikartoja 12 kartų, trečioje vietoje – K. Donelaitis ir J. Šnapštys-Margalis, po devynias ištraukas. Žemaitės, Maironio, Donelaičio, Margalio ir Šatrijos Raganos (pirmojo penketuko) kūryba sudaro beveik pusę visų čia skelbiamų tekstų. Kita pusė tekstų surinkta iš daugiau nei 20 autorių kūrinių (pvz., knygoje yra tik viena ištrauka iš A. Baranausko poemos „Anykščių šilelis“). Faktas, kad pateikiama vienodai tiek Margalio, tiek Donelaičio kūrybos ištraukų, rodo, kad vienareikšmiškai vertinti šios knygos negalime. Ji greičiausiai liudija aktualiojo lietuvių literatūros kanono vaizdą.

Kelia klausimų Žemaitės kūrinių ištraukų pasirinkimo principas, nes apsakymas „Sutkai“, skelbtas tuo pačiu laiku kaip ir kiti cituojami kūriniai⁴⁰, pradedamas išpūdingu pavasario gamtos aprašymu. Visi apsakymai, kurių ištraukos čia skelbiamos, buvo išspausdinti Tilžėje, todėl galima tik spėti, kad chrestomatijos sudarytojui nebuvo prieinami Amerikoje publikuoti kūriniai ir todėl pavyzdžių iš šių apsakymų rinkinyje nebuvo. Ši skaitinių knyga besimokantiesiems turėjo sudaryti išpūdį, kad Žemaitė yra „Paveikslų“ autorė. „Parankiausi“ kūriniai, t. y. tie, iš kurių paimta daugiausia „lietuviškus“ metų laikus reprezentuojančių paveikslų, yra ir ankstyvojoje recepcijoje labiausiai pripažinti kūriniai, laikytini šios autorės aukso fondu. Atrodo, kad „lietuviškos gamtos kodas“ buvo itin parankus įtraukiant Žemaitę į lietuvių literatūros kanoną. Būtent šiuo rakursu vertinant jos kūrinius, ji pralenkia net ir tokią centrinę figūrą kaip Maironis.

Dar viena papildoma skaitinių knyga, siūloma penktaisiais metais, – Juozo Gabrio *Skaitymo knyga*. Šeštaisiais metais, kai daugiausia dėmesio skiriama poezijos ir prozos žanrų savitumui atskleisti, nagrinėti siūlomi prozos kūriniai, atrinkti pagal Vasiliausko ir Matulaičio sudarytą skaitinių knygą *Mūsų dirva*.

1913 m. rugsėjo 1 d. Juozas Kairiūkštis „Viltyje“ paskelbė publikaciją „Lietuvių kalbos mokymas 1912–1913 metais Vilniaus mokslo įstaigose“ (Kairiūkštis 1913, 1–2). Šioje publikacijoje rašoma, kad 1912–1913 metais lietuvių kalbos buvo mokoma 5 Vil-

⁴⁰ Pirmą kartą apsakymas išspausdintas 1899 metais Amerikoje *Vienybėje Lietuvninkų* 46–51 numeriuose. Tais pačiais metais Amerikoje išleistas kartu su „Tofyliu“ antrašte „Paveikslai“.

niaus vidurinėse mokyklose. Iš esmės straipsnio autorius visuomenei praneša, kad dirbo laikydamasis savo paties sudarytos mokymo programos. Autorius mini, kad skirtingose mokyklose naudojosi vis kitais vadovėliais: *Mūsų dirva*, Gabrio *Skaitymo knyga* ir L. Giros *Lietuva pavasarij, vasarą, rudenį ir žiemą*.

J. Kairiūkščio vienoje išsamiausių lietuvių kalbos programų gimnazijoms Žemaitė figūroja kaip viena iš naujojo periodo autorių. Šioje programoje numatytoje skaitymų knygoje L. Giros *Lietuva pavasarij, vasarą, rudenį ir žiemą*, pagal kurią buvo dirbama lietuvių kalbos pamokose, Žemaitė pristatoma kaip autorė, sukūrusi prozos kūrybą, kuriuose gausu įvairius metų laikus vaizduojančių gamtos, valstiečių buitės, darbų aprašymų. Ši chrestomatija puikiai dera su 1904–1918 metų Žemaitės kūrybos recepcijos tendencijomis. XX a. pirmos pusės kritikoje Žemaitės kūryba vertinta dėl tikroviško kaimo žmonių buitės, gamtos vaizdavimo⁴¹.

3.6. 1912 metų Mykolo Biržiškos lietuvių literatūros istorijos programa gimnazijoms

Dar minėtinas Mykolo Biržiškos 1912 metais parengtas lietuvių literatūros istorijos dėstymo vidurinėse mokyklose projektas, kurį, autoriaus teigimu, jis buvo nusiuntęs Šiaulių gimnazijos mokytojui Kaziu Puidai ir Marijampolės gimnazijos mokytojui Petrui Kriaučiūnui⁴² (Biržiška 1931, 90). Ši programa iš kitų aptartųjų išsiskiria tuo, kad literatūros istorijos dėstymas penktoje klasėje pradedamas nuo itin plataus ir išsamaus lietuvių tautosakos pristatymo ir susipažinimo su K. Donelaičio kūryba. Kitaip, nei kitose detalizuotose (Matulevičiaus, Kairiūkščio) lietuvių kalbos programose, visi XVI–XVIII amžiaus autoriai (Mažvydas, Bretkūnas, Daukša, Sirvydas ir Kleinas) nukelti į programos pabaigą ir turi būti studijuojami kaip „literatūrinės kalbos istorijos“ pavyzdžiai. Matyti, kad labai išplėtotas J. Kairiūkščio programoje XVI–XIX a. rašytojų sąrašas Biržiškos yra gerokai apkarpytas (atsisakyta net 20 pozicijų). Tiesa, Biržiška pirmą kartą į programą įtraukia, pavyzdžiui, tokius autorius, kaip antai Silvestras Valiūnas, Antanas Vienažindys, J. Tumas-Vaižgantas. Literatūros istorija pradedama studijuoti nuo K. Donelaičio, XIX amžiaus literatūra, išdėstoma šeštoje klasėje, pradedama nuo D. Poškos ir užbaigiama A. Baranausko kūryba. Septintoje klasėje tęsiamas XIX a. autorių kūrybos studijavimas. Šios klasės mokymo plane daug dėmesio skiriama detaliam Pietario romano *Algimantas* aptarimui. Panašiai dėmesio skiriama ir Maironio poezijai bei poemai *Jaunoji Lietuva*. Aštuntoje klasėje itin išplėtotą V. Kudirkos originalios kūrybos ir vertimų (čia patenka ir I. Krylovo pasakėčių vertimai, ir Adomo Mickevičiaus *Vaidilos apysaka*, *Konrado improvizacija*) apžvalga, daug vietos skirta ir Prano Vaičiailio kūrybai studijuoti. Iš šioje klasėje aptariamų XIX a. pabaigos prozininkų minimi Petkevičaitė-Bitė, Šatrijos Ragana, Biliūnas, Lazdynų Pelėda bei Žemaitė (*Budynė*, *Paveikslai II*⁴³ ir *Ties uždaryta langinyčia*). Tačiau atkreiptinas

⁴¹ Plačiau tai aptariu straipsnyje „Liaudies rašytoja valstiečiams skaitytojams: Žemaitės ankstyvoji recepcija (1895–1915)“ (Bleizgienė 2019, 25–50).

⁴² Kaip pažymi V. Pupšys, Petras Kriaučiūnas 1915 metais sudarydamas savąją „Pavyzdingąją lietuvių kalbos ir raštijos programą“ buvo susipažinęs su M. Biržiškos programos projektu (Pupšys 1994, 95).

⁴³ Apsakymas „Martis“ 1899 m. buvo skelbtas „Varpo“ 1–6 numeriuose, antrašte „Paveikslai II“

dėmesys, kad šie prozininkai ir jų kūryba nenusipelnė išsamesnio pristatymo, tad spėtina, kad ir pamokose jiems numatyta skirti minimalų dėmesį.

Pagal Biržiškos lietuvių literatūros istorijos programos projektą, kuriame nenurodytas rekomenduojamų vadovėlių sąrašas, išsamiausiai lietuvių kalbos pamokose turėtų būti aptarti K. Donelaitis, V. Pietaris, Maironis, V. Kudirka. Žemaitė į programą patenka, tačiau jos kūrybai skiriama nė kiek ne daugiau dėmesio nei kitiems XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje rašiusiems prozininkams.

3.7. P. Kriaučiūno Pavyzdinjoji lietuvių kalbos ir raštijos programa

Šią vidurinėms mokykloms skirtą programą P. Kriaučiūnas, M. Gustaičio teigimu, parengė 1913–1914 metais, pasiūlius ją sudaryti Varšuvos švietimo apygardos globėjui vietoj jau aptartos, taip ir likusios nepatvirtintos, J. Matulevičiaus programos (Gustaitis 1926, 88). P. Kriaučiūnas Marijampolės gimnazijos auklėtinis, T. F. Žilinsko mokinys, baigęs Seinų dvasinę seminariją, tačiau dėl „stokos pašaukimo“ atleistas iš dvasinio luomo (Gustaitis 1926, 12), 1881–1887 metais dėstė Marijampolės gimnazijoje. Vėliau beveik dešimčiai metų mokytojo darbą apleido ir į tą pačią gimnaziją grįžo tik 1906 metais. Šios programos dėstymo principai, be abejo, buvo paveikti jau prieš tai rengtų lietuvių kalbos dėstymo programų. Biržiškos programos įtaka matyti pasirenkant raštijos istorijos dėstymą pradėti penktoje klasėje skaitant liaudies kūrybos veikalus. Tačiau Kriaučiūnas nesilaikė Biržiškos siūlymo senosios literatūros veikalų studijavimą nukelti į kurso pabaigą (šią raštijos dalį jis įvardijo kaip „rašytinę lietuvių literatūrą“). Literatūros istorija pradeda nuo XVI a. literatūros veikalų skaitymo penktoje klasėje, iškart po liaudies kūrybos studijavimo. Pirmasis šio laikotarpio autorius – Stanislovas Rapolionis (Rapailionis), kiti autoriai minėti jau ir kitose programose – Mažvydas, Baltramiejus Viltentas, Jonas Bretkūnas, Merkėlis Petkevičius, Mikalojus Dauša.

Šeštoje klasėje, pagal šią programą, turi būti studijuojama XVII ir XVIII a. literatūra, nurodomi iki tol programose neminėti vardai ir kūriniai: Jokūbas Morkūnas, *Knyga nobažnystės krikščioniškos, Londono biblija 1660–1663*. Septintoje klasėje išeinama XIX a. literatūra iki A. Baranausko. Aštuntoje klasėje naujas periodas pradamas Baranausku ir baigiamas Pietariu. Minimi tik du šio laikotarpio prozininkai – Biliūnas ir Pietaris, moterys prozininkės į pagrindinį sąrašą nepatenka. Su kitais žymesniais šio laikotarpio autoriais siūloma susipažinti tik esant palankioms sąlygoms. Į „papildomą“ sąrašą įtraukti: Krikščiukaitis-Aišbė, Žemaitė, Maironis, Keturakis, Vydūnas, V. Krėvė.

Lyginant M. Biržiškos ir P. Kriaučiūno į literatūros istoriją įtrauktų autorių sąrašus, matyti, kad tarp jų yra labai nedaug skirtumų, pavyzdžiui, į Kriaučiūno programą gražintas Rapolionis. Kadangi P. Kriaučiūno programoje gerokai susiaurintas XIX a. literatūros kursas, todėl į jį nepateko J. Kairiūkščio ir M. Biržiškos sąrašuose figūravę autoriai. Į akis krinta, kad jame nebėra visų moterų prozininkių, Žemaitė į šią programą pakliūva tik kaip „papildoma“ autorė, aptartina susidarius palankioms sąlygoms.

4. Privačių lietuviškų mokyklų lietuvių kalbos mokymo programos

4.1. Tomo F. Žilinsko lietuvių kalbos programa

T. F. Žilinskas – ilgametis Veiverių mokytojų seminarijos mokytojas, išdirbęs joje 37 metus. 1906–1907 metais dėstė lietuvių kalbą Kauno vyrų gimnazijoje ir parengė bendrąją mokymo programą „Saulės“ draugijos steigiamoms pradinėms mokykloms. Programa buvo išleista atskiru leidiniu (Žilinskas 1907). Ji skirta dvejiems metams, svarbiausias mokymosi tikslas – išmokyti skaityti, rašyti ir skaičiuoti. Pirmaisiais metais rekomenduojama mokytis iš Juozapo Damijonaičio *Rašymo ir skaitymo pradžiamokslio*, antrųjų metų lietuvių kalbos vadovėliu, pagal šią programą, renkamasi Bendoriaus *Vaikų žvaigždutė*. Damijonaičio vadovylyje prozos tekstai tik iš M. Valančiaus. 1909 metų Bendoriaus *Vaikų žvaigždutės* leidime yra trys Žemaitės tekstai: „Pelelių pasaka“, „Lapė ir ožys“ ir „Lapė ir gervė“⁴⁴, turinyje netiksliai nurodomas jų šaltinis – *Vaikų rinkinėlis*, taip pat niekur nenurodoma, kad šio rinkinėlio autorė – Žemaitė.

V. Pukienė atkreipusi dėmesį į 1911 metais „Mokyklos“ laikraštyje išspausdintos anketos duomenis: į jos klausimus atsakė 45 Kauno ir Suvalkų gubernijos mokytojai (34 iš Kauno, 11 iš Suvalkų), maždaug penktadalis visų ten dirbusių mokytojų. Anketoje buvo klausama, kokiais vadovėliais mokytojai naudojami pamokų metu. Laikraščio redakcijos teigimu, plačiausiai lietuvių kalbos pamokose naudojamos Višinskio, taip pat G. Petkevičaitės-Bitės *Elementoriumi*⁴⁵. Anketa rodo, kad keletas Kauno gubernijos mokytojų naudojami ir Žemaitės *Rinkinėliu vaikams* (Anketos vaisiai 1911, 82). O štai Suvalkų gubernijos mokytojų atsakymuose šis Žemaitės pradžiamokslis nėra paminėtas. Šis faktas tik patvirtina, kad mokytojai laikėsi anksčiau aptartų Varšuvos švietimo apygardos globėjo siūstų programų rekomendacijų.

Remdamasi archyvine medžiaga, V. Pukienė teigė, kad 1915 metais „Saulės“ draugijos pradinėse mokyklose buvo naudojamos Višinskio *Elementoriumi*, Juškytės *Vaikų skaitymėliais*, V. Laumensio *Žiupsneliu*, Vasiliausko ir Matulevičiaus *Mūsų dirva*, Damijonaičio *Rašymo ir skaitymo pradžiamoksliu* (Pukienė 1994, 49). Damijonaičio knygelėje paskelbta keletas Maironio ir Kudirkos eilėraščių bei vienas Valančiaus prozos tekstas. Yra įdėtas tekstas „Spinduliai“, jisai išspausdintas Žemaitės *Rinkinėlyje vaikams*, bet teksto autorė Damijonaičio vadovylyje nenurodyta. Akivaizdu, kad Žilinsko rekomenduotų vadovėlių ratas buvo padidintas, į mokymo procesą buvo įtraukta daugiau knygų, tačiau į jį nepateko Žemaitės *Rinkinėlis vaikams*⁴⁶. V. Pukienė pripažįsta, kad stinga šaltinių, kuriais remiantis būtų galima daryti patikimesnius apibendrinimus apie švietimo draugijų įsteigtose mokyklose naudotus vadovėlius. Mokslininkė spėja, kad „Saulės“ draugijos mokyklose naudoti vadovėliai buvo populiarūs ir kitų draugijų mokyklose (Pukienė 1994, 50).

⁴⁴ Žemaitės pradžiamokslyje ši pasaka vadinasi „Lapė ir gužutis“. Gali būti, kad pavadinimas keistas, vengiant tarminio žodžio.

⁴⁵ Apie Petkevičaitės-Bitės rašytą elementorių jokių žinių aptikti nepavyko. Galbūt čia turėta galvoj Juškytės *Vaikų skaitymėliai*?

⁴⁶ Tikėtina, kad katalikiškų draugijų įsteigtose pradinėse mokyklose galėjo būti vengiama naudotis Žemaitės *Rinkinėliu vaikams*, nes katalikiškoje spaudoje buvo atkreiptas dėmesys į dviejų pasakėlių („Žvirblis ir katinėlis“, „Pelelių pasaka“) turinį, neva užgaunantį vaikų ir jų motinų katalikiškus jausmus.

4.2. Marijampolės mergaičių progimnazijos lietuvių kalbos programa

1907 m. rugsėjo 22 d. „Žiburio“ draugijai įsteigus Marijampolės mergaičių progimnaziją, pradėtos rengti ir mokyimo programos. Poskyryje 3.4 aptarta tik parengiamosios ir pirmos klasės šios progimnazijos lietuvių kalbos programa. Kaip teigia šią programą atidžiau tyręs Pupšys, jau nuo 1908 metų spaudoje buvo nuolat skelbiami reikalavimai mergaitėms, stojančioms į šios mokyklos parengiamąją klasę (Pupšys 1980, 37). Pažymima, kad tuo metu tai buvo vienintelė visoje Lietuvoje lietuviška vidurinio mokslo įstaiga, kur mokymas ir auklėjimas vyko lietuvių kalba (Pupšys 1994, 46). 1910 metais progimnazijos direktoriaus parengtame *Marijampolės lietuvių atsišaukime į visuomenę* greta progimnazijos tikslų ir raginimo leisti mergaites mokytis buvo pridėta ir programa, kurioje ne tik glaustai pristatytas kiekvienų mokslo metų mokyimo turinys, bet ir paaiškinta, ką mergaitės turi mokėti, kad įstotų į vieną ar kitą klasę (Gustaitis 1910, 23–25)⁴⁷. Pupšio spėjimu, prie jos rengimo daugiausia galėjo prisidėti P. Kriaučiūnas, 1907–1910 metais dėstęs šioje progimnazijoje lietuvių kalbą (Pupšys 1980, 39). Programos aprašas itin glaustas, iš jo tik galima spręsti, kad stojančios į antrą arba trečią klasę mergaitės buvo egzaminuojamos iš Damijoniaičio *Rašymo ir skaitymo pradžiamokslio*. Stojančiosios į ketvirtą klasę turėjo mokėti visą Lietuvos istoriją pagal Maironio vadovėlį *Lietuvos istorija*, išskyrus dalį „Trumpa Lietuvių rašliavos apžvalga“. Tikėtina, kad abi šios knygos buvo parankinės ir pamokose. Daugiau informacijos apie lietuvių kalbos pamokų turinį nėra. Todėl, remiantis publikuota programos versija, sunku spręsti, ar šios progimnazijos lietuvių kalbos pamokose buvo susipažįstama ir su Žemaitės kūryba.

5. Išvados

Apžvelgus visas šiuo metu aptiktas 1905–1914 metais rengtas lietuvių kalbos programas pradžios mokykloms, gimnazijoms, mokytojų seminarijoms, matyti, kad Žemaitė į jas pakliuvo pirmiausia kaip *Rinkinėlio vaikams* autorė. Nors šis pradžiamokslis minimas jau 1906 metų programoje, tačiau akivaizdu, kad prie jo populiarinimo ir sklaidos pradžios mokyklose daugiausia prisidėjo J. Jablonskis. Buvusių Panevėžio mokytojų seminarijos mokinių atsiminimai liudija, kad iš šios Žemaitės knygelės mokyta net ir pirmose gimnazijos klasėse. Iš dalies šis tyrimas leidžia patikrinti Žemaitės bendražygės, bičiulės net kelis kartus su variacijomis pakartotą frazę, kad jaunoji kaimo karta skaityti mokėsi iš Žemaitės raštų⁴⁸. Populiariausių šio laikotarpio pradžiamokslių trejetas – Višinskio *Elementorius*, Juškytės *Vaikų skaitymėliai*, Bendoriaus *Vaikų žvaigždutė* (pastarieji du nepateko tik į Jablonskio rekomenduotų vadovėlių sąrašą), rodo, kad pradžios mokyklose skaityti daug dažniau mokyta iš jų nei Žemaitės *Rinkinėlio vaikams*.

1906 metais parengta ir *Vilniaus žiniose* išspausdinta programa punktyriškai nužymėjo galimas literatūros mokyimo lietuvių kalbos pamokose gaires. Ši programa numato ir

⁴⁷ Programa išspausdinta ir 1910 metais *Šaltinio* 17 numeryje (Marijampolės 1910, 262).

⁴⁸ Šį faktą, tarsi kokią sociologinės apklausos rezultatą, Bitė pirmą kartą pamini 1907 metais *Vilniaus žiniose* išspausdintuose atsiminimuose apie tautinio atgimimo pradžią: „Dabar paklausus kokią jauną sodietį, ar žinai kas „Žemaitė“?– atsakys nusišypsojęs: – „Kaipgis?.. Ant jos raštų ir skaityti išsimokiau“ (Petkevičaitė-Bitė 1907, 3).

literatūros istorijos apžvalgą (nuo XVI amžiaus iki XIX a. pabaigos) ir susipažinimą su literatūra pagal žanrinį jos nagrinėjimą. Šioje programoje konkrečiai paminėtas tik vienas autorius – K. Donelaitis. Apibendrintoje J. Jablonskio programoje, skirtoje Panevėžio mokytojų seminarijai, pasirenkamas istorinis žvilgsnis į literatūrą, siūlant susipažinti su svarbiausiais raštijos ir literatūros istorijos momentais. Deja, nei chronologinės ribos, nei autoriai joje nenurodyti. Suvalkų gubernijoje 1907–1908 metais rengta J. Matulevičiaus lietuvių kalbos programa gimnazijai tęsia 1906 metų programoje numatytą raštijos istorijos dėstymą nuo XVI amžiaus iki XIX a. paskutinio ketvirčio. Programos papildymuose pirmą kartą aptinkame nuodugniai išrašytą pamokose aptariamų autorių sąrašą. Jame 17 pozicijų, jis pradedamas Mažvydu ir baigiamas Maironiu. Kaip minėta, Žemaitės jame nėra. J. Kairiūkščio programa pati išsamiausia, joje derinamas ir žanrinis, ir istorinis žvilgsnis į literatūros istoriją. Šioje programoje pateikiamas ir pats ilgiausias pamokose aptariamų autorių sąrašas – daugiau nei 50 pozicijų. Panašu, kad programos rengėjas rinkosi sudaryti maksimalų rašytojų sąrašą, darė labai minimalią atranką. Tik šioje programoje Žemaitė pasirodo ir kaip dramų bendraautorė, pamokose numatyta susipažinti su Dviejų Moterų slapyvardžiu pasirašiusių Žemaitės ir Bitės drama „Parduotoji laimė“. M. Biržiškos programa rodo, kad buvo atsisakyta J. Kairiūkščio itin didelio dėmesio literatūros žanrams, jo siūlomame literatūros dėstyme dominuoja istorinis autorių grupavimas, tiesa, programa pasižymi tuo, kad senosios literatūros (iki XIX amžiaus) dėstymas nukeltas į kurso pabaigą. Biržiškos sudarytas rašytojų sąrašas gerokai trumpesnis, tiesa, papildytas keliomis naujomis pavardėmis. Kriaučiūno programa labai artima Biržiškos programai, tiesa, joje atsisakyta didelės dalies XIX a. rašytojų, tačiau ji papildyta visai naujais senosios raštijos autoriais.

Rekonstravus apytikrą XX a. pradžioje rengtų programų visumos vaizdą, matyti, kad Žemaitė kaip apsakymų autorė pirmą kartą pasirodo J. Kairiūkščio programoje. Tiesa, jai skiriamas dėmesys, numatytų analizuoti kūrinių sąrašas iš esmės yra toks pat kaip ir didumos to laikotarpio autorių. Labai panašus vaizdas ir M. Biržiškos programoje: čia Žemaitė yra viena iš XIX a. pabaigos prozininkų, greta Bitės, Šatrijos Raganos, Lazdynų Pelėdos. Kadangi Kriaučiūnas ėjo programos trumpinimo keliu, jis išardė tiek Maironio vadovėlyje, tiek Kairiūkščio ar Biržiškos programose nusistovėjusią moterų prozininkų „ketveriukę“, iš jos paliko tik Žemaitę, tiesa, įrašė ją tik į „papildomą“ sąrašą. Aptartos programos rodytų, kad, kuriantis lietuviškai švietimo sistemai, vienas iš pastoviausių XIX a. autorių, kuriam pamokose skirta daugiau dėmesio nei kitiems šio laikotarpio prozininkams, buvo V. Pietaris. Jis yra visose programose, kur tik yra rašytojų sąrašas. Tikėtina, kad išskirtinę poziciją programose jam pelnė romanai, nes tiek Biržiška, tiek Kriaučiūnas numatė gana detalią *Algimanto* analizę lietuvių kalbos pamokose.

Kiek leidžia spręsti gana fragmentiškas (nei Jablonskio, nei Biržiškos, nei Kriaučiūno programos jo nepateikia) rekomenduotų vadovėlių gimnazijoms sąrašas, vienas iš populiariausių vadovėlių buvo E. Volterio chrestomatija. Kaip ir minėta, Žemaitės apsakymas „Budynė“ joje reprezentuoja XIX a. paskutinio ketvirčio prozą. Kitame pagal populiarumą vadovėlyje – Maironio *Lietuvos istorijos* skyriuje „Trumpa Lietuvių rašliavos apžvalga“ – Žemaitė minima kaip moterų prozininkų ketveto dalis. Iš visų

aptartų vadovėlių išsiskiria į J. Kairiūkščio programą įtraukta L. Giros skaitymų knyga *Lietuva pavasarį, vasarą, rudenį ir žiemą*. Žemaitės kūrybos ištraukų šioje knygoje yra daugiausia. Ji liudija, kad į lietuvių literatūros kanoną Žemaitė XX a. pradžioje įtraukta kaip „lietuviškos gamtos“ autorė.

Straipsnyje aptartos programos ir vadovėlių sąrašai leidžia sudaryti ir į jas įtrauktų Žemaitės kūrinių sąrašą. Į jį patenka: „Dvejos laidotuvės, dveji palaikai“, „Kent kaltas, kent nekaltas“, „Lietuvių ašaros“, „Prie dvaro“, „Mūsų gerasis“, „Budynė“, „Paveikslai II / Marti“, „Ties uždaryta langinyčia“, „Petras Kurmelis“, „Sučiuptas velnias“. Šis sąrašas rodytų, kad aptariamuoju metu dar tik formavosi Žemaitės į literatūros kanoną įtraukiamų kūrinių sąrašas, todėl čia randame tiek jos kūrybos branduoliu laikomų apsakymų, tiek vėliau į kanoną nepatekusių kūrinių.

Literatūra ir šaltiniai

- [?]. Anketos vaisiai. 1911. *Mokykla* 14, 1911 12 21, 82.
- [?]. Apsakymas konkurso ant paraszymo lietuviszko elementoriaus. 1891, *Varpas* 8, 128.
- Atsiminimai apie Joną Jablonskį: šaltiniai. 2010. Sudarytojos Giedrė Čepaitienė, Lionė Lapinskienė. Vilnius: Gimtasis žodis.
- [?]. Atsišaukimas į Lietuvos rašėjus, 1906. *Vilniaus žinios* 99, 1906 04 09, 2.
- [?]. Atsišaukimas į sodiečius, antrojo Mokytojų lietuvių susivienijimo delegatų suvažiavimo Vilniuje. 1905. *Vilniaus žinios* 280, 1905 11 29, 1.
- Biržiška, Mykolas. 1931. *Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos*, I knyga. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto leidinys.
- Bleizgienė, Ramunė. 2019. Liaudies rašytoja valstiečiams skaitytojams: Žemaitės ankstyvoji recepcija (1895–1915), *Literatūra* 61 (1), 2019, 25–50.
- Buivydienė, Vaida. 2013. *XX a. pirmosios pusės pradžios mokyklų gimtosios kalbos vadovėlių turinio ir kalbos norminimo bruožai* [daktaro disertacija]. Vilnius.
- Buivydienė, Vaida. 2012. Lietuvių kalbos mokymas XX a. pradžioje: pirmosios lietuvių kalbos programos ir to laikotarpio vadovėliai, *Naujausi kalbų ir kultūrų tyrimai: Kalbų ir kultūrų sankirtos* 4, Vilnius: Petro ofsetas, 183–223.
- Burkevičius, Vytautas. 1938. *Lietuvos mokykla prieš didįjį karą: Kauno gubernijos pradžios mokyklų padėtis 1907–1914 metais*. Kaunas: Sakalas.
- Burkevičius, Vytautas. 1938. 1907–1914 metais Lietuvos rusiškoje mokykloje, *Lietuvos mokykla* 4, 301–313.
- Černiauskaitė, Violeta. 2000. Lietuviškų knygų repertuaro ypatybės tipologiniu ir teminiu aspektu 1904–1914 metais, *Knygotyra* 36, 70–99.
- Černiauskaitė, Violeta. 2005a. Atgimusios lietuviškos spaudos tradicijos Vilniuje 1904–1914 metais, *Knygotyra* 44, 114–130.
- Černiauskaitė, Violeta. 2005b. Pirmojo atgautos lietuviškos spaudos dešimtmėčio knygų leidybos pasiekimai (1904–1905), *Lietuvių raštijos istorijos studijos: Iš spaudos draudimo istorijos*, t. I. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 142–156.
- Čiurlionienė-Kymantaitė, Sofija. Žemaitės raštai, *Viltis* 71, 1913 06 21, 2.
- Gabrys, Juozas. 1906. *Trumpas lietuvių kalbos vadovėlis*. Vilnius: Vilniaus žinių spaustuvė.
- Gabrys Paršaitis, Juozas. 1905. Atvirlaiškis Povilui Višinskiui 1905 04 09, LLI BR F1-732.
- Gabrys Paršaitis, Juozas. 1908. *Skaitymo knyga mažiems ir dideliems: Išrinktieji raštai mūsų raštininkų ir jų biografijomis ir paveikslais*. Tilžė.
- [Gira, Liudas]. 1911. *Lietuva pavasarį, vasarą, rudenį ir žiemą. Parinktieji skaitymėliai iš Lietuvių raštijos apie Lietuvos metalaikius ir jų dalis. Sutaisė Liūdas Gira*. Kaunas: Saliamono Banaičio spaustuvė.

- [Gustaitis, Motiejus]. 1910. *Marijampolės Lietuvaičių Progimnazijos atsišaukimas į visuomenę*. „Žiburio“ Centro Valdybos vardu Draugijos pirmininkas ir įstaigos užveidėtojas Kun. d-ras M. Gustaitis. Kaunas: Saliamono Banaičio spaustuvė, 23–25.
- Gustaitis, Motiejus. 1926. *Petras Kriaučiūnas. Gyvenimas. Raštai. Dokumentai*. Monografija. Kaunas: Dirva.
- [Damijonaitis, Juozapas]. 1906. *Rašymo ir skaitymo pradžiamokslis, sutaisė mokytojas Juozapas Damijonaitis. Atspausdino savo lėšomis Jurgis Pesys*. Varšuva: Spaustuvė „Saturn“ Maršalkovska 91.
- Januševičius, Povilas. 1905. *Keturios lekcijos geram išsimokiniui puikiai rašyti*, Nr. 4, Vilnius: Juozapo Zavadzskio knygyno leidinys.
- [Juškytė, Jadvyga], 1905. *Vaikų skaitymėliai su Lietuvos žemėlapiu*. Vilnius: Vilniaus žinių spaustuvė.
- Kairiūkštis, Juozas. 1912. Lietuvių kalbos programa vidurinėms mokslo įstaigoms 1912–1913 mokslo metams, *Viltis* 103, 1912 08 31, 2–3.
- Kairiūkštis, Juozas. 1913. Lietuvių kalbos mokymas 1912–1913 m. Vilniaus mokytojų įstaigose, *Viltis* 102, 1913 09 01 (14), 1–2.
- [Kairiūkštis, Juozas]. *Lietuvių kalbos programa vidurinėms mokykloms*. MABRS F 12, b. 3404, l. 1–4.
- Karčiauskienė, Magdalena. 1958. Aiškinamojo skaitymo pradmenys Lietuviškoje mokykloje 1905–1917 metais, *Vilniaus valstybinio pedagoginio instituto mokslo darbai*, t. 5, 71–106.
- Karčiauskienė, Magdalena. 1983. Mokykla ir pedagoginė mintis kapitalizmo kilimo laikotarpiu (1861 m. – XIX a. pabaiga), *Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai*. Vilnius: Mokslas.
- Karčiauskienė, Magdalena. 2000. Lietuviškų elementorių raida, *Lietuviški elementoriai*, sud. Aurelija Rabačiauskaitė, Ingrida Korsakaitė, Kaunas: Šviesa, 2000, 11–76.
- [?]. Kas girdėtis apie „Naują Elementorių“ p. A-iš-B. 1895, *Varpas* 7, 118.
- Kl.-s. [Skabeika, Klemensas]. 1914. Kaip galima butų mokykla tvarkyti. *Mokykla* 2, 2–3.
- Konkurso komitetas. 1907. Vadovėlių konkursas, *Vilniaus žinios* 118, 1907 08 14, 2.
- Konstancijos ir Jono Jablonskių šeima*. [Sudarytoja Eglė Lukėnaitė-Griciuvienė]. 2009. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.
- Kudirka, Juozas. 1970. *Veiverių mokytojų seminarija (1866–1918)*. Vilnius: Laikraščių ir žurnalų susivienijimas „Periodika“.
- Kudirka, Juozas. 1996. *Lietuviškoji veiverių mokytojų seminarija*, Kaunas: Spindulys.
- Kvieska, Vincas. 1925. Lietuvos mokytojų profesinės sąjungos istorijos bruožai. Mokykla ir gyvenimas 1905–1925: Lietuvos mokytojų prof. s-gos 20 metų sukaktuvėms paminėti Jubilėjinis leidinys, 1–79.
- Laiškai prel. A. Dambrauskui-Jakštui. 1934. *Naujoji Romuva* 168, 265–267.
- [?]. Lietuvių kalba žemesiose mokyklose ir lietuvių kalbos mokytojai. 1909. *Mokykla* 11, 1909 11 25, 1.
- [?]. Lietuvių kalbos mokymo programa pradedamosioms mokykloms Vakarų gubernijose. 1909. *Mokykla* 11, 1909 11 25, 1–2.
- [?]. Lietuvių mokytojų susivažiavimo nusprendimai. 1905. *Varpas* 9–10, 96–98.
- Lietuvių pasakos. Vaikų rinkinys [redagavo Jonas Jablonskis]*. 1905. Vilnius: Juozapo Zavadzskio spaustuvė.
- Lukėnaitė-Griciuvienė, Eglė. 2009. *Konstancijos ir Jono Jablonskių šeima*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 15–43.
- Maironis. 1906. *Lietuvos istorija su kunigaikščių paveikslais ir žemlapiu parašė Maironis (S. M-lis). Trečią kartą atspausta ir partaisyta*, Petrapilis: Lietuvių laikraštis.
- [Malinauskaitė, Liudvika; Šliūpas, Jonas]. 1886. *Abėcėla ir taip mokintuvė dėl vaiku, sutaisyta A...ės ir J. Sz...o*. Tilžė: Mikšo spaustuvė.
- [?]. Marijampolės Mergaičių progimnazija. 1910. *Šaltinis* 17, 262.
- Mastianica, Olga. 2016. Lietuvių kalba Vilniaus švietimo apygardos vidurinėse mokyklose 1906–1914 m., *Lituanistica* 62, 2 (104), 77–90.
- [Matijošaitis, Stasys]. 1918. Lietuvių mokytojų sąjunga: atsiminimai. *Darbo balsas* 26, 1918 06 20, 3–4.
- Merkys, Vytautas. 1982. *Lietuvių valstiečiai ir spauda XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje*. Vilnius: Mokslas.
- Merkys, Vytautas. 1985. Lietuvių valstiečių bibliotekėlės XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, *Iš Lietuvos bibliotekų istorijos: teminis mokslo darbų rinkinys*. Vilnius: Lietuvos TSR valstybinė respublikinė biblioteka, 82–98.
- Merkys, Vytautas. 1994. *Knygnešių laikai (1864–1904)*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras.

- Milukas, Antanas. 1901. *Lietuviška chrestomatija*, Shenandoah, Pa: V. J. Stagaro spaustuvė.
- [?]. Mokytojų lietuvių susivienijimo delegatų suvažiavimas. 1905. *Vilniaus žinios* 278, 1905 11 26, 1.
- Naikelytė, J. 1971. Jono Jablonskio paruošta lietuvių kalbos mokymo programa, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Pedagogika ir Psichologija* 9, 41–45.
- [Pakalniškis, Kazimieras] Mikė Katinėlis. 1905. Literatiška peržvalga. Žemaitės Rinkinėlis vaikams (Pasakėles, apsakymėliai, dainės, žaislai, mįslės...) Jablonskyčių (K-čio O-nutės I-tes ir V-čio) išleidimas. Kaina 5 kap. Vilnius. „Vilniaus žinių“ spaustuvėje, 1904.“, *Lietuvių laikraštis* 23, 1905, 309–310.
- Parinktos lietuviškos dainos pagal Antaną Juškevyčių* [parengė Petras Vileišis]. 1905. Vilnius: Vilniaus žinių spaustuvė.
- Petkevičaitė [Bitė], Gabrielė. 1907. Ypatingų atminimų sąjauja. Iš mūsų atgijimo pradžios [tešinis], *Vilniaus žinios* 210, 1907 12 04, 3.
- Piročkinas, Arnoldas. 1974. Jablonskio sudarytoji lietuvių kalbos programa, *Mūsų kalba* 7, 38–44.
- Piročkinas, Arnoldas. 1978. *J. Jablonskis – bendrinės kalbos puoselėtojas: 1904–1930*. Vilnius: Mokslas.
- Pleirytė-Puidienė, Ona. 1906. Nauja Lietuvos mokyklose era, *Vilniaus žinios* 89, 1906 04 28, 1.
- Protokolas Kauno gubernijos mokyklų direkcijos posėdžio, įvykusio 1906 m. rugėžio 11–13 d. 1906. Kauno regioninis valstybės archyvas F I-297, ap. 1, b. 10, l. 58–60.
- Pukienė, Vida. 1994. *Lietuvių švietimo draugijos XX amžiaus pradžioje (1906–1915)*, Vilnius: A. Varnas.
- Pukienė, Vida. 1999. Lietuviškų vadovėlių rengimas ir leidyba 1905–1918 metais, *Istorija: Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai*, 40, 1999, 19–22.
- Pukienė, Vida. 2013. Lietuvių švietimo draugijų steigimas ir veiklos pradžia 1906–1915 metais, *Lietuvių švietimo draugija. Rytas*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 13–23.
- Pupšys, Vladas. 1994. *Lietuvos mokykla: atgimimo metai (1905–1918)*. Klaipėda: Klaipėdos universitetas.
- Pupšys, Vladas. 1980. Pirmoji lietuvių kalbos programa vidurinei mokyklai (1910), *Mūsų kalba* 3, 35–40.
- Stepukonienė, Inga. 2015. Lietuviškos puoselėtojas iš Garliavos, *Gimtasai kraštas* 43, 43–47.
- Stepukonienė, Inga. 2016. Tėvynės patriotas, švietėjas, literatūrologas, vadovėlių autorius, *XXI amžius* 35 (2203), 2016 09 23, internetinė prieiga: http://www.xxiamzius.lt/numeriai/2016/09/23/atmi_01.html (žiūrėta 2020 09 28).
- Tyla, Antanas. 1978. *Rytų Lietuvos valstiečio bibliotekėlė XIX a. pabaigoje*, Kraštotyra: Lietuvos TSR paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos parengtas straipsnių rinkinys. Vilnius: Mintis.
- Urbas, Dominykas. 1962. J. Jablonskis ir verstinė literatūra, Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai: *Kalbotyra* 5, Vilnius, 13–26.
- Vasiliauskas, Mečislovas, Matulevičius, Justinas. 1907. *Mūsų dirva: Skaitymo kninga liaudies mokyklai ir gimnazijai*. Kaunas: Saliomono Banaičio spaustuvė.
- Višinskis, Povilas. 1905. *Elementorius arba skaitymo ir rašymo mokslas*. Vilnius: Juozapo Zavadskio spaustuvė.
- Volteris, Eduardas. 1904. *Литовская хрестоматия / Lietuviška chrestomatija: antra laida*. Sankt Peterburgas.
- [Žilinskas, Tomas Ferdinandas]. 1907. *Lietuvių apšvietimo draugijos „Saulė“ pradinėms mokykloms programos*. Kaunas: Saliomono Banaičio spaustuvė.
- Žemaitė, 1948. *Raštai, 1–2 t.* Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- Žemaitė, 1957a. *Raštai, 4 t.* Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- Žemaitė, 1957b. *Raštai, 6 t.* Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- Žemaitė. 1905. *Rinkinėlis vaikams (Pasakėlės, apsakymėliai, žaislai, mįslės...)*, Jablonskyčių (K-čio, O-tės, J-tės ir V-čio) išleidimas. Vilnius: Vilniaus žinių spaustuvė.
- Žukas, Vladas. 1966. Žemaitės „Rinkinėlis vaikams“, *Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai* 5. Vilnius: Mintis, 207–211.
- Žukauskas, Kazys. 1983. Mokykla 1905–1914 metais, *Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai*. Vilnius: Mokslas.
- [Matulaitis, Justinas]. 1908. Дополненья. LVIA F 567, ap. 12, b. 7594, l. 60–64.
- Программа литовского языка в учебных заведениях Сувалкской учебной дирекции. 1908a. LVIA F 567, ap. 12, b. 7594, l. 45–48.
- Программа по литовскому языку для учеников Сувалкской гимназии. 1908b. LVIA F 567, ap. 12, b. 7594, l. 43–44.